

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Навчально-науковий медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 10 » травня 2024 року

УДК 159.98:316.613.434-053.5]:7.02

КОРЕКЦІЯ РІВНЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка IV курсу 465 групи

Мечет Олександра Русланівна

Науковий керівник:

в.о. викладача кафедри психології

Караджи Олена Сергіївна

Миколаїв – 2024

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Навчально-науковий медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр
Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 10 » травня 2024 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **Мечет Олександрі Русланівні**

1. Тема роботи: «Корекція рівня схильності до агресії молодших школярів засобами арт-терапії» затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 220 від «03» листопада 2023 року.
2. Об'єкт дослідження – агресія у молодших школярів
3. Предмет дослідження – корекція схильності до агресії у молодших школярів засобами арт терапії.
4. Завдання дослідження:
  - 1) на основі теоретико-методологічного аналізу визначити основні підходи до розуміння агресії;
  - 2) вивчити особливості прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку;
  - 3) дослідити особливості схильності до агресії у молодших школярів;

4) розробити корекційну програму зі зниження схильності до агресії у молодших школярів засобами арт-терапії.

5. Науковий керівник роботи

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Караджи Олена Сергіївна в. о. викладача кафедри психології	21 вересня 2023 року _____	09 травня 2024 року _____

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КРБ.	10.10.2023 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	01.11.2023 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КРБ.	
3.1.	Розділ 1. Теоретичні основи вивчення схильності до агресії у молодших школярів	22.12.2023 р.
3.2.	Розділ 2. Емпіричне дослідження схильності до агресії у молодших школярів	01.03.2024 р.
3.3.	Розділ 3.. Корекційна робота зі зниження агресивності молодших школярів засобами арт-терапії	29.04.2024 р.
4.	Висновки.	08.05.2024 р.
5.	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист).	10.05.2024 р.
6.	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією.	27.06.2024 р.

Студентка _____ Олександра МЕЧЕТ
(підпис)

Науковий керівник _____ Олена КАРАДЖИ
(підпис)

АНОТАЦІЯ

Мечет О.Р. Корекція схильності до агресії молодших школярів засобами арт-терапії

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за спеціальністю 053 «Психологія» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2024.

В роботі здійснено теоретичний аналіз особливостей корекції схильності до агресії молодших учнів. Розкрито теоретичні підходи до розуміння явища агресії. Висвітлено фактори зростання схильності до появи та розвитку агресії та збільшення її рівня.

Досліджено вплив факторів виховання, впливу оточення та середовища, сімейних уз на появу або зменшення рівня схильності до агресії учня. Проведено кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження схильності до явища агресії молодших школярів. Розроблено корекційну програму для зменшення рівня схильності до агресивних проявів у молодших учнів.

Об'єктом дослідження виступає агресія у молодших школярів. Предметом дослідження є корекція схильності до агресії у молодших школярів засобами арт терапії.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних підходів до змісту поняття агресії, у розширенні наукових знань про арт-терапію, як психологічний метод корекції рівня схильності молодших учнів до агресії та пошуку шляхів застосування методів арт-терапії для корекції агресії учнів у майбутньому.

Ключові слова: агресія, молодші школярі, арт-терапія, методики, агресивні прояви.

ANNOTATION

Mechet O.R. Correction the level of the tendency to aggression of younger pupils by art-therapy techniques.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level of a bachelor in specialty 053 "Psychology" - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2024.

The paper presents a theoretical analysis of the peculiarities of correction of younger students' tendency to aggression. The theoretical approaches to understanding the phenomenon of aggression are revealed. The factors of increasing the tendency to the emergence and development of aggression and increasing its level are highlighted.

The influence of upbringing factors, the influence of the environment and environment, and family ties on the emergence or reduction of the level of propensity to aggression of a student is investigated. A quantitative and qualitative analysis of the results of an empirical study of the predisposition to aggression in primary school children is carried out. A correctional program has been developed to reduce the level of predisposition to aggression in younger students

The object of the study is aggression in junior pupils.

The subject of the study is the correction of the tendency to aggression in junior pupils using art therapy.

The scientific novelty of the study is to substantiate theoretical approaches to the content of the concept of aggression, to expand scientific knowledge about art therapy as a psychological method of correcting the level of younger students' tendency to aggression and to find ways to use art therapy methods to correct students' aggression in the future.

Keywords: aggression, primary school students, art therapy, methods, aggressive manifestations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	7
1.1. Погляди на поняття агресії у психології.....	7
1.2. Особливості прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.....	16
1.3. Арт-терапія як метод корекції схильності дітей молодшого шкільного віку до агресії.....	22
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	31
2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження.....	31
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	36
Висновки до другого розділу	39
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА РОБОТА ЗІ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ	40
3.1. Теоретичні основи застосування арт-терапії як методу корекції схильності до агресії молодших школярів.....	40
3.2. Корекційна програма зі зменшення агресивних проявів у молодших школярів.....	45
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. На кожному етапі розвитку суспільства визначається коло першочергових проблем, які фундаментальна наука повинна вирішити у зв'язку з новими чи особливо важливими потребами практики. В усьому світі спостерігається зростання насильницьких дій різного масштабу. Особливо актуальною є проблема зростання дитячої злочинності, насильства щодо дітей та агресії у сімейних відносинах (Р. Фелсон, Н. Руссо, Дж. Паттерсон, К. Бютнер). Також часто проявляються демонстративна поведінка, цинізм та негативізм у міжособистісних відносинах. Діти ростуть у епоху швидких змін та руйнування стереотипів, коли моральні норми ще не встигли усталитися.

Прояви агресивної поведінки молодших учнів потребують своєчасної та відповідної реакції батьків, вихователів і психологів, адже трансформація цих проявів у стійкі особистісні риси призводить до деформації особистісного розвитку та зниження продуктивного потенціалу молодшого школяра. Саме тому вкрай важливого значення в сучасних умовах набуває здійснення психологічної профілактики агресивних проявів поведінки молодшого школяра. Проте аналіз наукових джерел засвідчив, що недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з корекцією та профілактикою агресивної поведінки молодших учнів.

У зарубіжній науковій методології та практиці агресивна поведінка людини розглядається в рамках різних підходів: інстинктивістського (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.), фрустраційного (Е. Крішбаум, Н. Міллер та ін.), когнітивного (Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Хьюсманн та ін.) та соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Д. Річардсон та ін.). Кожен з цих підходів пропонує своє трактування агресії та агресивної поведінки.

На величезному потенціалі арт-терапії як засобу піклування про психологічне здоров'я дітей наголошують такі науковці, як А. Гельбак [12] Т. Гурковська,[4] З. Ленів[16], Т. Пасека[19] та інші. Водночас подальшого

вивчення та обґрунтування потребують засоби арт-терапії, придатні для психологічної корекції учнівської агресії.

Арт-терапія відноситься до психологічного впливу за допомогою мистецтва і використовується в соціальній, педагогічній, психологічній роботі як засіб гармонізації та розвитку психіки людини через її заняття художньою творчістю. Основна мета арт-терапії полягає у гармонізації розвитку особистості через розвиток здібностей до самовираження і самопізнання. Розширення можливостей самореалізації в мистецтві, порівняно з грою, пов'язане з продуктивним характером мистецтва – створенням естетичних продуктів, що об'єктивують в собі почуття, переживання і здібності дитини. Створені дитиною продукти полегшують процес комунікації та встановлення відносин із значущими іншими (батьками, вчителями, однолітками). Інтерес до результатів творчості дитини з боку оточуючих, прийняття ними продуктів творчості дитини (малюнків, виробів, творів, казок) підвищують самооцінку дитини та ступінь самосприйняття.

Зазначені вище аспекти проблеми, а також її недостатнє психологічне вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження: **«Корекція схильності до агресії молодших школярів засобами арт-терапії»**.

Мета роботи полягає у теоретичному вивченні та емпіричній перевірці ефективності корекції схильності до агресії молодших школярів засобами арт-терапії.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**:

- 1) на основі теоретико-методологічного аналізу визначити основні підходи до розуміння агресії у психології;
- 2) вивчити особливості прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку;
- 3) дослідити особливості схильності до агресії у молодших школярів;
- 4) розробити корекційну програму зі зниження схильності до агресії у молодших школярів засобами арт-терапії.

Об'єкт дослідження – агресія у молодших школярів.

Предмет дослідження – корекція схильності до агресії у молодших школярів засобами арт терапії.

Методи дослідження. У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані теоретичні методи: системно-структурний метод; метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та узагальнення даних; емпіричні методи: метод психодіагностичного обстеження; метод констатувального експерименту.

1. Методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич) (Додаток А).

2. Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
(Додаток Б).

3. Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки (Додаток В).

Дослідницько-експериментальна база дослідження: Миколаївський ліцей № 22. Вибірку дослідження склали 25 учнів початкових класів, 15 хлопців та 10 дівчат віком 7-10 років.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили сукупність спеціальних та загальнонаукових методів психологічної, історичної та біологічної наук та також психологічної науки, це обумовлено особливостями об'єкта, предмета, мети та завдань проведеного дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– обґрунтовано теоретичні підходи до визначення змісту поняття «агресія»;

– доповнено і розширено наукові знання про арт-терапію як психологічний метод корекції агресії учнів молодшого шкільного віку; психологічні особливості емоційної сфери молодшого шкільного віку;

– набули подальшого розвитку дослідження шляхи корекції агресивних проявів у молодших школярів методами арт-терапії.

Теоретична значимість дослідження полягає у вивченні та систематизації інформації з розглянутого явища. Робота сприятиме подальшому вивченню явища агресії і сприятиме подальшій роботі з нею і в майбутньому проведенню нових досліджень з даної теми.

Практична значимість дослідження у тому, що розроблена програма може бути застосована у роботі соціального педагога, психолога, класного керівника, педагогів загальноосвітньої школи у корекції агресивної поведінки учнів молодшої школи.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 70 сторінок, основний зміст викладено на 63 сторінках. Робота містить 3 таблиці, 3 додатки. Список використаних джерел складає 46 праць українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Погляди на поняття агресії у психології

Перебудова суспільства, пов'язана з переходом до ринкових відносин, призвела не лише до економічних та політичних трансформацій, а й до зміни моральних норм поведінки.

Агресивна поведінка особистості є однією з актуальних проблем сучасного суспільства, яку досліджували у психології, соціології та педагогіці. Слід зазначити, що у сучасних наукових дослідженнях розрізняють поняття «агресія», «агресивність» і «агресивне поведінка». Більшість дослідників визначають агресивність як відносно стійку властивість особистості, яка проявляється у готовності до агресивних дій; це схильність діяти агресивно та вороже.

З розвитком суспільства все більше усвідомлюється, що основи формуються в дитинстві, а найціннішим досягненням є психічне здоров'я учня, його почуття та емоції. Для збереження морально-духовного світу дитини та її психічного здоров'я стає актуальним питання про пошук нових методів психотерапевтичних впливів.

Слово "агресія" походить від латинського "aggredi", що означає "нападати". Воно існує в європейських мовах вже давно, проте його значення не завжди залишалося однаковим. До XIX століття будь-яка активна поведінка розглядалася як агресивна, незалежно від того, чи була вона доброзичливою чи ворожою. Пізніше це поняття отримало більш вузьке тлумачення, і під агресією почали розуміти ворожу поведінку відносно оточуючих.

У сучасній психологічній літературі розглядаються різні підходи до визначення агресії. У науковій літературі існує багато визначень, що

описують різні аспекти агресії. У психіатричному словнику агресія визначається як один із механізмів психологічного захисту (у межах неофрейдизму) [7], а у словнику-довіднику із соціальної діяльності – як прояв деструктивних тенденцій у взаєминах між суб'єктами [33]. Таким чином, у довідково-енциклопедичній літературі можна знайти різні визначення агресії, які охоплюють її як форму поведінки, так і як емоційну реакцію.

Коли агресивну поведінку розглядають як окремий випадок психологічної діяльності, агресію ототожнюють з агресивною поведінкою. Класичне визначення агресії запропонував А. Басс, який охарактеризував її як реакцію, що завдає шкоди іншому організму [21, с. 17]. Р. Чалдіні та Д. Кенрік стверджують, що агресивна поведінка – це поведінка, яка завдає шкоди жертві [40].

Р. Берон та Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Вони вважають, що агресія у суспільстві не відбувається без певних мотивів та установок, тому її слід визначати як насильство, оскільки вона складніша за агресію у тварин [9, с. 28].

Етологічний підхід до розуміння людської агресії розпочався з праць К. Лоренца [24]. Він зазначав, що термін "агресія" вживається у найрізноманітніших контекстах, від бійок півнів і собак до війни та атомної бомби [24, с. 221]. Згідно з його теорією, людська агресія подібна до агресії тварин і пояснюється біологічно як механізм виживання та самоствердження через перемогу над суперником. За цією концепцією, агресія є одним із головних інстинктів, що забезпечує виживання та прогресивний розвиток усіх видів, включаючи людину.

А. Бандура наголошував, що люди легко засвоюють агресивну поведінку, спостерігаючи за іншими людьми. Якщо вихователі дитини (батьки, вчителі) демонструють агресивність, дитина також стає агресивною, наслідуючи їх [6]. Бандура вважав, що агресивні зразки поведінки походять з трьох джерел: сім'ї, субкультури та символічного моделювання, яке

забезпечується засобами масової інформації, особливо телебаченням. Таким чином, прихильники цієї теорії вважають агресивність продуктом навчання, що розвивається, підтримується або зменшується внаслідок спостереження за агресією та її наслідками.

Агресія не виникає у соціальному вакуумі; на таку поведінку впливає присутність інших людей та їхні дії. Специфічними передумовами агресії зазвичай є фрустрація, вербальний та фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих та особливі характеристики жертви.

Більшість дослідників, таких як А. Бандура, Р. Берон, К. Бютнер, Н. Дубінко, приймають наступне визначення: «Агресія - це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу або завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного звертання».

У цьому визначенні враховуються такі особливості агресії як форми людської поведінки: агресія як форма соціальної взаємодії, яка може включати пряму або опосередковану взаємодію мінімум двох людей, а також наявність негативних емоцій, мотивів та установок.

Термін "агресія" часто асоціюється з негативними емоціями, такими як гнів або злість, а також з мотивами, такими як прагнення образити або завдати шкоду. Злість не є обов'язковою умовою для нападу на інших; агресія може проявлятися як у стані повної холоднокривності, так і у стані надзвичайного емоційного збудження.

У визначенні агресії враховується намір агресора завдати шкоди своїй жертві. Незважаючи на труднощі, пов'язані з встановленням наявності чи відсутності наміру завдати шкоди, цей критерій важливий для визначення поняття агресії.

Інструментальна або когнітивна агресія, з іншого боку, - це агресія, яка є навмисною та плановою.

Інструментальна агресія є більш пізнавальною, ніж афективною і може бути абсолютно холодною і розважливою. Інструментальна агресія спрямована на те, щоб завдати шкоди комусь, щоб щось здобути - увагу,

грошову винагороду або політичну владу, наприклад. Якщо агресор вважає, що є простіший спосіб досягти мети, агресії, ймовірно, не відбудеться.

Це визначення агресії дійсно надає загального розуміння того, що агресія - це не лише фізична атака, а й широкий спектр дій, спрямованих на завдання шкоди або образи іншій особі чи групі людей. Це важливо розуміти, оскільки агресивна поведінка може приймати різні форми, такі як вербальна або психологічна агресія, і все ж може мати такі ж важливі наслідки, як і фізичне насильство.

Таке визначення дозволяє розглядати агресію як модель поведінки, що може бути аналізована та вивчена в контексті різних соціальних та психологічних умов. Крім того, це визначення допомагає врахувати, що агресія може виникати не лише через емоційні стани чи внутрішні мотиви, а також через зовнішні фактори та соціальні умови.

Однак важливо також враховувати, що агресія може мати різні мотивації та причини, і для повного розуміння цього явища необхідно вивчати не лише саму поведінку, але і контекст, у якому вона виникає.

Коли люди описують когось як агресивного, то можуть сказати, що агресивна людина ображає інших, або що вона часто недоброчлива, або що вона досить сильна і намагається робити все по-своєму, або вона рішуче захищає свої переконання, або, можливо, безстрашно занурюється у вир невіршених проблем.

Агресивність – це багатозначний термін:

1) Ситуативний стан, що характеризується афективними спалахами гніву та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту. Агресивність як стан має такі складові: а) когнітивний, що забезпечує орієнтування суб'єкта в ситуації; б) емоційний, що виявляється в емоційних станах суб'єкта (гнів, ворожість тощо); в) вольовий, що забезпечує агресивно налаштованому суб'єкту досягнення його мети.

2) Риса особистості, що спричиняє відносно стабільну схильність до агресії [14].

Агресивність як риса особистості може зумовлюватися несприятливим соціальним досвідом, вродженими диспозиціями, психопатологією тощо.

Існує те, що об'єднує агресію і агресивність. Це те, що вони є причиною негативних наслідків.

Такі роздуми вказують на важливі аспекти агресії, які не завжди враховуються в класичних визначеннях. Це дозволяє більш глибоко зрозуміти природу агресії та її різноманітні прояви.

По-перше, вказано, що поняття "негативні наслідки" обмежує розуміння агресії, оскільки існують психологічні явища, такі як мазохізм, де негатив або бажання пошкодження може бути спрямоване на агресора більше, ніж на жертву. Це вказує на те, що агресія не завжди має за наслідок шкоду чи загрозу для іншої особи, і деякі форми агресії можуть бути спрямовані на самого себе.

По-друге, наголошується на тому, що агресивна поведінка може мати метою пошук розрядки стресу або захист власного "Я". Це свідчить про те, що агресія може бути реакцією на внутрішню напругу або неврівноваженість, і вона може бути спрямована на відновлення психологічного комфорту.

Третій аспект, на який вказується, - це зв'язок агресивної поведінки з заздрістю. Це допомагає зрозуміти, що агресія може виникати як реакція на почуття невдоволеності або нерівності порівняно з іншими людьми.

У цілому, ці роздуми доповнюють класичне розуміння агресії, вказуючи на різноманітність її проявів та внутрішніх мотивацій.

Звертається увага на важливість визначення агресивності та відмінність її від агресії. Він пояснює, що агресивність полягає в готовності та превелюванні використання насильницьких засобів для досягнення своїх цілей. Це може виявлятися у формі невиправданої ворожості, злостивості, жорстокості та негативізму.

Важливою є ідея того, що агресивність може мати різні прояви, такі як метод досягнення мети, психологічна розрядка, заміщення потреби самоціллю та інші.

Далі автор розглядає відмінність між агресією та агресивністю. Він стверджує, що агресія може бути реакцією на зовнішні стимули або внутрішні потреби, тоді як агресивність - це готовність до вчинення агресивних дій. Агресивність може виникати як результат розвитку негативних почуттів і оцінок людей.

Нарешті, автор наводить деякі теоретичні підходи до розуміння агресії, зокрема теорію потягу Зігмунда Фрейда, який вважав, що агресивна поведінка є інстинктивною і неминучою.

Ці роздуми доповнюють наше розуміння агресивності, її проявів та можливих джерел. Вони підкреслюють складність цього поняття і важливість ретельного вивчення його різних аспектів.

Окрім цього, розглядаються ідеї Зігмунда Фрейда, який вважав, що людська поведінка виникає внаслідок складної взаємодії двох інстинктів - сексуального (ерос) і інстинкту потягу до смерті (танатос). Фрейд вважав, що конфлікт між цими двома інстинктами спричиняє напруження і може впливати на розвиток агресивності.

Також згадуються ідеї Конрада Лоренца, який підтримував думку Фрейда щодо природи агресії і вважав, що агресивна енергія генерується в організмі людини спонтанно та безперервно, нагромаджуючись з часом. Це може призвести до виплеску агресії у відповідь на навіть незначні стимули.

Однак інші психологи, такі як О. В. Наконечна та З. Ікуніна, визначають агресивність як характеристику вчинків людини, спрямованих на зруйнування чи пошкодження. Вони розглядають агресивність як готовність до агресії і підкреслюють, що результатом агресивної поведінки можуть бути конфлікти та зниження адаптивності.

Усі ці думки вказують на складність і багатогранність агресивності, яка може мати різні джерела і проявлятися у різних формах.

Зокрема, можливе тлумачення агресії виключно як спроби нанесення іншим людям фізичних пошкоджень; як реакції індивіда на ворожі дії іншої людини для захисту першою своєї території або з метою позбутися власного відчуття невпевненості. [8]

Розрізнення між позитивною та негативною агресією є важливим кроком у розумінні цього явища в сучасній психології. Позитивна агресія сприяє забезпеченню безпеки, виживання та розвитку суспільства, групи або індивідуума, тоді як негативна агресія спрямована на заподіяння шкоди оточенню.

Недеструктивна агресія може бути корисною, оскільки стимулює учня до конкуренції, захисту власних інтересів та прав, а також сприяє розвитку пізнання та здатності покладатися на себе. З іншого боку, ворожа агресія, крім того, що проявляється у ворожій і злісній поведінці, може бути спрямована на задоволення через завдання болю і отримання від цього задоволення.

Хоча агресія та агресивність можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, вони є необхідними для повноцінного життя і розвитку кожної особистості. Ці поняття є інструментами для виживання людини в умовах, коли існує загроза її життю, і вони відображають складний баланс між самозахистом та співіснуванням у суспільстві.

А. Бандура вважав, що агресивні моделі поведінки формуються в суспільстві з трьох основних джерел: 1) сім'я; 2) субкультура; 3) символічне моделювання, яке здійснюється через засоби масової інформації, зокрема телебачення. Таким чином, прихильники цієї теорії вважають, що агресивність є результатом навчання. Вона розвивається, підтримується або зменшується внаслідок спостереження за агресивною поведінкою і її наслідками для агресора.

Агресія не виникає в соціальному вакуумі, на неї впливають інші люди та їхні дії. Основними передумовами агресії зазвичай є фрустрація,

вербальний та фізичний напад, підбурювання з боку інших осіб, особливі характеристики жертви.

Фрустрація – це емоційний стан, що виникає через невдачу в задоволенні потреб або бажань в умовах непереборних перешкод, супроводжується негативними переживаннями, такими як розчарування, дратівливість, тривога, розпач. Вона виникає через розбіжність між рівнем прагнень і реальними досягненнями [11, с. 238].

Поведінка в стані фрустрації може бути різною. Найчастіше фрустрація веде до агресивної поведінки: людина може нападати на того, хто, на її думку, спричинив фрустрацію. Однак агресія не завжди спрямовується на винуватця. Людина не завжди здатна відкрито виявити агресію на того, кого вважає відповідальним за свої проблеми, і тоді агресія може бути спрямована на іншу, невинну особу. Агресія також може бути спрямована на себе [16].

Другим фактором агресії є провокація, яка може бути фізичною чи вербальною. Люди зазвичай прагнуть «дати здачі», відповідаючи агресією на агресію. Це може бути зумовлено бажанням запобігти подальшим нападам або справити враження людини, здатної захистити себе та покарати агресора.

Таким чином, різні вчені розкривають різні аспекти агресії та агресивності, як внутрішні агресивні тенденції особистості, що виражаються у схильності до агресивної поведінки, так і їх зовнішні прояви. В деяких випадках агресивні дії можуть бути оцінені позитивно, наприклад, у спортивних змаганнях, де вони проявляються як енергійна наступальна поведінка. Агресивні дії часто супроводжуються бажанням досягти своїх цілей або домінування [31]. Таким чином, агресія може включати як деструктивну поведінку, що завдає шкоди іншим, так і активність та прагнення досягнень, які слугують засобом самоствердження і самореалізації.

Аналіз психологічної літератури дозволяє зробити висновок, що агресивність часто розглядається як властивість особистості, що проявляється у готовності до агресивних дій для реалізації своїх цілей і

характеризується агресивним сприйняттям та інтерпретацією поведінки інших людей. Агресивність є ситуативним соціально-психологічним станом, що передує або супроводжує агресивний вплив [9]. Агресивна дія є проявом агресивності як ситуативної реакції, і якщо такі дії повторюються, ми говоримо про агресивну поведінку [9].

Крім того, у науковій літературі вказується на біполярність феномена агресивності як властивості особистості. З одного боку, агресивність у формі ворожості може проявлятися в агресивній поведінці, такій як бійки, сварки, образи, психічне насильство, руйнівні дії. З іншого боку, агресивність може бути динамічною характеристикою активності та адаптивності, слугуючи способом самозахисту, відстоювання своїх прав, збереження автономності особистості. У «нормі» агресивність може бути соціально прийнятною і необхідною, формуючи соціально-позитивну поведінку, тоді як її недостатній прояв може призвести до конформності та пасивності.

Таким чином, агресивність розглядається як центральна функція особистості, що сприяє адаптації до життя. За думкою Р. Амона, вона виявляється в активності, цілеспрямованості, здатності ставити життєві цілі та відстоювати свої ідеї, прагненні до освоєння і зміни світу, до творчої самореалізації [2]. Агресивність, що проявляється у ворожості та прагненні до активних дій, може бути соціально прийнятною і необхідною для адаптації.

В цілому аналіз психологічної літератури вказує на бажаність наявності певної частки агресивності в гармонійно розвиненій особистості, оскільки це робить її соціально адаптованою та здатною до подолання життєвих перешкод, тобто позитивно спрямована агресивність розвиває в людини наполегливість, ініціативність, заповзятливість, допомагає адаптуватися у навколишньому світі. При цьому відсутність агресивності призводить до пасивності, конформності, податливості, стирання індивідуальності, зниження соціального статусу. Наведені дані про особливості досліджуваного якості особистості дозволяють розглядати його як соціально

необхідне, відсутність якого призводить до податливості, нездатності особистості в цілому зайняти активну життєву позицію.

1.2 Особливості прояву агресивної поведінки у учнів молодшого шкільного віку

У попередньому параграфі були описані основні теорії, що пояснюють природу людської агресії з різних точок зору. Розуміння факторів, які сприяють виникненню агресивної поведінки у молодших школярів, дозволяє точніше визначити джерело агресії дитини і розробити ефективні психопрофілактичні програми.

Дитяча агресивність зачіпає не лише оточуючих людей — батьків, вихователів, вчителів, однолітків, але й створює труднощі для самої дитини у її взаєминах з оточенням. Агресивність не є дрібницею, адже «прояв дитиною агресії є наслідком серйозного неблагополуччя в її розвитку» [8, с. 112].

Дослідники, які вивчають проблему дитячої агресії, намагаються виокремити параметри виховних впливів батьків, що сприяють формуванню агресії у дітей. Холодність, жорстокість, відсутність контролю над дітьми з боку батьків, а також надмірно суворі покарання підвищують рівень агресивності у дитини. Варто зазначити, що до агресивної поведінки можуть призвести як особистісні особливості дитини, так і особливості ситуації, в якій вона перебуває.

Важливою є проблема зв'язку агресивності у дитячому віці з подібними тенденціями в подальшому житті. Агресія тісно пов'язана з почуттями ревності, ненависті, заздрощів, образи, злості, страху та гніву, що особливо проявляється у молодшому шкільному віці, коли емоційна сфера ще нестабільна. Необхідно підкреслити значення першого емоційного досвіду, отриманого дитиною в ранньому дитинстві, який згодом впливає на її поведінку у подальшому житті [19].

Молодший шкільний вік – етап дитинства, що визначається в межах від 6-7 до 10-11 років.

Цей вік вважається зрілим дитинством, так як формується становлення нової особистісної характеристики – усвідомлення та сприйняття себе у новій позиції - позиції школяра.

При навчанні у молодшого школяра починають формуватися стосунки з ровесниками і дорослими, у процесі чого починає відбуватися активний психічний та особистісний розвиток, відстежується поява нових психічних вікових новоутворень, які характерні для цього віку.

Цей вік характеризується ослабленням егоцентризму, починає зароджуватись почуття особистої відповідальності, саме це призводить до зменшення рівня і прояву агресії, особливо у хлопчиків. Проте сама агресія не зникає, набуваючи іншої форми.

У цей період формування особистості школяр є найбільш схильним до розвитку агресивного стану та проявів агресії, через те, що психіка ще проходить стадію формування. В цьому віці також активізується почуття відповідальності, існує ймовірність того, що виникне агресія через те, що молодший школяр зустрінеться з труднощами адаптації до шкільного колективу або виконання завдань.

Дослідники, такі як Ю.М. Антонян та А. Бандура, вивчають різні аспекти агресії, враховуючи як біологічні, так і соціальні фактори, що впливають на її прояв. Зокрема, Антонян підкреслює роль тривожності у спричиненні агресивної поведінки. Тривожність може призводити до зниженої самооцінки та збільшення реакції на уявні загрози.

У молодшому шкільному віці однією з основних проблем учнів є бажання бути прийнятими та почутими. Якщо дитина не має можливості отримати необхідну підтримку від оточення, вона може проявляти агресивну поведінку.

Форми прояву агресії у молодших школярів можуть включати войовничість, упертість, напади люті, гніву та обурення, приниження та

образи інших, руйнівні дії тощо. Ці прояви агресії зазвичай є ситуативними та нестійкими за інтенсивністю, частотою вираження та спрямованістю.

Ці дослідження допомагають краще зрозуміти механізми та контекст, у якому проявляється агресія у молодших школярів, що може бути корисним для розробки стратегій управління цим явищем у шкільному середовищі.

Учням з агресивними проявами часто властиві певні риси та чинники, які сприяють їхній поведінці. Ось деякі з них:

1. Недорозвиток комунікативної мовленнєвої функції: Обмежена здатність до ефективної комунікації може призводити до вияву агресивних проявів.

2. Незадоволеність потреби у визнанні: Бажання бути прийнятими та визнаними ровесниками й дорослими може бути порушене, що спонукає до агресивної поведінки.

3. Невміння адекватно виражати негативні емоції: Неусвідомлення власних емоцій та неможливість виразити їх адекватно може призвести до агресивних реакцій.

4. Невміння взаємодіяти конструктивно у конфліктних ситуаціях: Відсутність навичок вирішення конфліктів може призвести до вияву агресії у спробах вирішити проблеми.

Чинники, що впливають на появу агресивної поведінки у молодших школярів, можуть включати:

1. Індивідуальні та вікові особливості: Різні характеристики та стадії розвитку можуть впливати на те, як дитина реагує на події.

2. Сімейне виховання та умови: Особливості виховання та сімейна обстановка можуть мати значний вплив на розвиток агресивної поведінки.

3. Медіа та соціокультурні фактори: Вплив ЗМІ та соціокультурного середовища також може сприяти появі агресивної поведінки.

4. Фізичне середовище та здоров'я: Умови навколишнього середовища та фізичне здоров'я можуть впливати на психічний стан дитини і, відповідно, на її поведінку.

5. Страху та стресори: Різні стресові ситуації та страху можуть сприяти вияву агресивної поведінки у молодших школярів.

У дитячому віці несвідомі агресивні імпульси виявляються не прямо, а знаходять свій прояв у фантазіях та іграх дітей. Аналізуючи зміст цих фантазій та ігор, можна виявити захисні механізми, які застосовує дитяче «Я»

Г. Паренс, дотримуючись психоаналітичних поглядів, вважає, що агресивна поведінка запускається в дію вродженими механізмами та певною внутрішньою мотивуючою силою. З перших днів життя у дитини проявляється агресія конструктивного характеру, яка спрямована на дослідження навколишнього світу, самоствердження та вдосконалення свого досвіду. Деструктивна агресія виникає лише внаслідок сильних неприємних переживань, таких як надмірний біль чи дистрес .

Г. Паренс наголошує, що фрустрація потреб та прагнень дитини може призвести до виникнення невдоволення, агресії та ворожості. Основні потреби, які мають бути задоволені на певному етапі психічного розвитку, при їх фрустрації можуть викликати агресивність. Таким чином, деструктивна агресія є соціально обумовленою і виникає лише за певних умов розвитку дитини, серед яких значну роль відіграє виховний вплив батьків. Водночас, Г. Паренс визнає, що пусковий механізм формування агресії закладений від природи .

Е. Еріксон пов'язує ворожість людини з несформованістю базової довіри до світу на першому році життя. Формування агресивних ідеалів відноситься до стадії ініціативи, яка припадає на дитинство .

А. Адлер вважає, що причина дитячої агресії полягає в почутті неповноцінності по відношенню до батьків, братів, сестер та оточуючих. Незрілість дитини, її невпевненість у собі та несамостійність призводять до хворобливих переживань свого підлеглого становища стосовно сильніших, що розвиває почуття неповноцінності. Це почуття викликає тривогу та прагнення утвердитися, компенсувати свою фізичну та психічну

неповноцінність через агресію. Таким чином, агресія стає способом досягнення переваги та інструментом подолання почуття неповноцінності.

Теорія соціального навчання (Б. Скіннер, А. Бандура) підкреслює, що агресія у дитячому віці є набутою, соціально зумовленою поведінкою. Основними механізмами формування агресії є:

Підкріплення агресивної поведінки з боку інших.

Навчання через спостереження.

Самопідкріплення.

Навчання через спостереження, на думку А. Бандури, є головним шляхом формування різних форм поведінки, як соціально бажаних, так і асоціальних, таких як агресія. Моделями агресивної поведінки можуть бути як живі приклади (батьки, однолітки), так і символічні зразки, що надаються ЗМІ.

Зазначимо, що негативний приклад ЗМІ на сьогодні дійсно стає одним із чинників, що значною мірою формують характер та поведінку дитини. Негативний вплив ЗМІ на психіку дітей призводить до їх неврівноваженості, а в результаті постійного споглядання насилля воно сприймається школярем як цілком нормальне явище.

Вчені вважають, що можна класифікувати певні проблеми, які можуть виступати причинами учнівської агресивності, за їх значимістю для власне молодшого школяра. Тобто запропонована Бютнером класифікація [10] розглядає проблеми з точки зору учня молодшого шкільного віку. Відповідно до неї, основними проблемами, з якими стикається молодший школяр (і які можуть спричинити агресивність та агресивну поведінку) є:

Агресивна поведінка молодших школярів може бути спричинена різноманітними факторами, включаючи взаємодію з батьками, оточенням у школі та взаєминами з ровесниками. Ось деякі з можливих причин:

1. Розбіжність між бажаннями та можливостями: Молодший школяр може відчувати стрес через відчуття невдоволення тим, що він не може досягти своїх бажань через обмежені можливості.

2. Неувага батьків або стиль сімейного виховання: Недостатня увага або надмірна суворість батьків може призводити до почуття страху, провини чи невизнання, що може трансформуватися в агресивну поведінку.

3. Взаємини з ровесниками: Взаємодія з іншими дітьми може бути джерелом негативних емоцій, особливо якщо молодший школяр стикається з агресією або несправедливістю.

4. Вплив медіа та соціокультурних факторів: Популяризація насильства у ЗМІ та в іграх, а також соціальні напруги, можуть впливати на формування агресивної поведінки у дітей.

5. Педагогічні фактори: Спосіб, яким вчителі взаємодіють з учнями, може впливати на їхні емоційний стан та поведінку. Критика, висміювання або недооцінка можуть призвести до агресивної реакції.

Враховання цих факторів може допомогти вчасно розпізнати та управляти агресивною поведінкою молодших школярів, сприяючи їхньому психологічному та соціальному розвитку. Також важливо надати дітям підтримку, розуміння та навчити їх конструктивно виражати свої емоції та розв'язувати конфлікти без використання агресії.

Є. Гладкова [17] стверджує, що агресія молодшого школяра забезпечується готовністю особи, на яку спрямована агресія, сприймати і інтерпретувати поведінку агресора відповідно. Представники особистісного підходу О. Атемасова [25], М. Охрімчук [11] у процесі дослідження акцентують увагу на агресії, як рисі властивій особистості, яка під впливом різних чинників може проявляти себе по-різному.

Агресивна поведінка може мати різний ступінь прояву: повна відсутність або крайній стан.

Повна відсутність агресивної поведінки свідчить про поступливість, байдужість, бездіяльність.

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок, що існують різні фактори впливу на особистість школяра, які викликають нахили до агресії, що не дозволяють особистості гармонійно формуватися. Існує багато

механізмів виникнення агресії, тому слід виявити і досконально вивчити, які техніки та прийоми слід застосувати для зменшення руйнівного впливу на особистість школяра, беручи до уваги те, що від цього старту залежатиме його майбутнє. Проте слід взяти до уваги те, якщо не зміниться оточення школяра і не з'явиться вплив батьків, які будуть сприяти і підтримувати, а не руйнувати особистість, то тривалість результату буде мінімальною і короткочасною.

1.3 Арт-терапія як метод корекції схильності дітей молодшого шкільного віку

Агресивність у межах норми необхідна кожній людині, але коли цей рівень перевищує норму, слід звернутися до психолога, адже високий рівень агресивності може негативно впливати не лише на оточуючих дитину, а й на неї саму. Тому високий рівень агресивності потребує психокорекційної роботи зі школярем.

Більшість методів психокорекції використовують переважно вербальні канали комунікації та передбачають необхідність сформованості певного інтелектуального рівня для осмислення, усвідомлення та обробки інформації. Однак молодші школярі мають труднощі з осмисленням завдань, у них слабо розвинене рефлексивне «Я», через що вони не можуть усвідомити та висловити свій емоційний стан, їм складно вербалізувати власні проблеми та переживання, а робота з новим матеріалом викликає тривогу або реакції протесту. Недорозвиненість пізнавальних процесів та емоційно-вольової сфери роблять використання звичайних методів психокорекції у роботі зі школярами непродуктивним.

У сучасній психології велика увага приділяється розробці методів і способів профілактики та зниження агресії. У багатьох школах використовують методи арт-терапії як одного з ефективних методів роботи з дітьми, що мають емоційні та поведінкові труднощі.

Застосування арт-терапевтичної корекції є незамінним у випадках емоційних порушень, труднощів у спілкуванні, а також при низькому рівні розвитку мотивації до діяльності. В.А. Доскін пише: «У разі труднощів у спілкуванні: замкнутості, низької зацікавленості в однолітках або надмірної сором'язливості, арт-терапія дозволяє об'єднати дітей у групу, не змінюючи індивідуального характеру їх діяльності, і полегшити процес спілкування».

У психокорекційній практиці арт-терапія розглядається психологами як сукупність методик, заснованих на застосуванні різних видів мистецтва, шляхом стимулювання креативних проявів дітей, що дозволяють здійснити корекцію психоемоційних, поведінкових та інших розладів особистісного розвитку.

Ефективність застосування арт-терапії у роботі з молодшими школярами обумовлена тим, що арт-терапія взагалі не має протипоказань і будь-яка дитина, незалежно від її віку, досвіду та художніх здібностей, може бути учасником арт-терапевтичного процесу, оскільки головним є не результат, а сам процес взаємодії з мистецтвом.

Сутність арт-терапії полягає у терапевтичному та корекційному впливі на суб'єкта через мистецтво. За даними досліджень Л.Г. Терлецької, терапія мистецтвом дає можливість навчити дитину виражати почуття у соціально прийнятній формі; розвинути емпатію та позитивні відчуття; сформувати почуття внутрішнього контролю та порядку; сприяти розвитку уваги до почуттів; підвищити почуття власної гідності.

На відміну від більшості корекційних методик, арт-терапія використовує «мову» візуальної та пластичної експресії. Крім того, арт-терапія має на меті не «навчити» молодшого школяра тому чи іншому виду мистецтва, а здійснює терапевтичну дію через саме мистецтво та процес.

На нашу думку, точне визначення арт-терапії дає І.В. Сусаніна: «Арт-терапія – це сфера, яка використовує невербальну мову мистецтва для розвитку особистості як засіб, що дає можливість контактувати з глибинними аспектами нашого духовного життя».

Усі функції арт-терапії підходять для використання її для дітей молодшого шкільного віку. Так, наприклад, катарсична функція арт-терапії допомагає молодшому школяру позбутися накопичених негативних станів, які дитина не здатна самотійно усвідомити, висловити та вирішити комунікативним шляхом.

Регулятивна функція арт-терапії дозволяє зняти нервово-психічну напругу, регулювати психосоматичні процеси, коригувати імпульсивність та надмірну збудженість; модулювати позитивні психоемоційні стани.

Комунікативно-рефлексивна функція забезпечує корекцію порушень у спілкуванні, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки, покращує процес соціалізації дитини. У процесі арт-терапії задовольняється актуальна потреба учня у визнанні, відчутті власної успішності та значимості. Дитина починає почуватися спокійно, розслаблено, а психологічний захист у вигляді негативізму, агресії поступається місцем ініціативності та творчості.

Арт-терапія, дійсно, може бути важливим інструментом у роботі з агресією у молодших школярів. Її принципи, спрямовані на використання творчих процесів для сприяння самовираженню та емоційному виразу, можуть бути особливо ефективними у цьому віці. Ось деякі переваги арт-терапії у контексті роботи з агресією у молодших школярів:

1. Самовираження: Арт-терапія надає можливість дітям виразити свої почуття та емоції через художні форми, такі як малювання, моделювання або робота з іншими матеріалами. Це допомагає їм зосередитися на своїх внутрішніх переживаннях та знайти способи їх вираження.

2. Експлорація емоцій: Процес творчості у арт-терапії допомагає дітям розкрити та усвідомити свої підсвідомі проблеми та емоційні стани. Вони можуть краще зрозуміти свої власні почуття та впливати на них.

3. Розвиток копінг-стратегій: Робота з арт-терапією дозволяє дітям експериментувати з різними способами виразу своїх емоцій та пошуку стратегій для подолання конфліктів та стресів.

4. Підтримка соціальної адаптації: У процесі зміни соціальних ролей, яка є характерною для молодших школярів, арт-терапія може стати важливим інструментом у сприянні їхній адаптації до нових ситуацій та відносин.

Отже, арт-терапія може бути ефективним інструментом для роботи з агресією у молодших школярів, допомагаючи їм краще розуміти свої емоції та знаходити способи конструктивного вираження та розв'язання конфліктів.

За допомогою цього методу можлива корекція порушень психосоматичних і психоемоційних процесів.

Особливості арт-терапевтичного методу: екологічність - заборона на порівняння, оцінювання, критику, покарання, природність - клієнт просувається по процесу згідно зі своєю природою, звернення до внутрішніх ресурсів людини, які допомагають їй зцілитись, розвиток здібностей до творчого вирішення складних життєвих завдань

Так, арт-терапія може дійсно багато в чому допомогти у роботі з агресією у молодших школярів, а також вирішувати різноманітні проблеми та завдання. Ось як вона може бути використана для цього:

Діагностика:

- Арт-терапія дозволяє дітям вільно виразити свої почуття та емоції через творчий процес, що може допомогти терапевту отримати уявлення про їхні внутрішні стани та конфлікти.

Психокорекція та реабілітація:

- Шляхом експресії через мистецтво, діти можуть працювати над власними проблемами та знаходити шляхи до їх вирішення.

- Арт-терапія допомагає відновити психічне та емоційне здоров'я після стресових ситуацій та травм.

Психопрофілактика:

- За допомогою арт-терапії можна попереджати виникнення агресії та інших проблем шляхом розвитку емоційного інтелекту та копінг-стратегій.

Розвиток:

- Арт-терапія сприяє розвитку творчого потенціалу та креативності, що в свою чергу допомагає дітям знаходити альтернативні шляхи вираження своїх почуттів та емоцій.

Здатність розуміти почуття і переживання інших людей:

- Шляхом роботи над власними емоціями та експериментування з різними виразними засобами, діти можуть краще розуміти почуття та переживання інших.

Таким чином, арт-терапія може бути потужним інструментом у роботі з агресією та різноманітними психологічними проблемами у молодших школярів. Важливо, щоб процес проводився кваліфікованим фахівцем, який може створити підтримуюче середовище та допомогти дітям знайти конструктивні шляхи до самовираження та розвитку.

Термін «арт-терапія» вперше ввів у вживання в 1938 р А. Хілл.[31] Спочатку ж прийоми арт-терапії спиралися на ідею З. Фрейда про те, що внутрішнє «Я» людини проявляється у візуальній формі кожного разу, коли вона спонтанно творить, а також на думки К.Г. Юнга про персональні і універсальні символи [4; 23].

У роботі з представниками молодшої школи арт-терапія використовує різноманітні методи, спеціально адаптовані до їхніх потреб і можливостей, щоб сприяти їхньому самовираженню та психічному розвитку. Проективний малюнок є одним з методів арт-терапії, що використовується в у роботі в молодшому шкільному навчальному закладі з групою молодших школярів.. Цей метод дозволяє дітям виразити свої емоції, думки та несвідомі прояви через створення малюнків.

Основна ідея проективного малюнка полягає в тому, що через малювання діти проектують свої внутрішні стани, конфлікти, фантазії та переживання на малюнок.

Кожен з методів та їх можливі застосування для молодших школярів потребують більш детального опису:

Арт-терапія:

- Методика малювання та інших художніх форм виразності може допомогти дітям виразити свої емоції та думки, особливо якщо вони мають труднощі у словесному висловленні.

- Арт-терапія може створити безпечне середовище для самовираження та сприяти психологічній взаємодії з терапевтом.

Казкотерапія:

- Читання казок допомагає дітям ідентифікувати себе з персонажами, розуміти емоції та розвивати емпатію.

- Створення власних казок або рольова гра на основі казок дозволяє молодшим школярам виразити свої почуття та думки.

Музикотерапія:

- Спонтанна музична імпровізація дозволяє дітям виразити свої емоції та розвивати креативність.

- Слухання та реагування на музику може допомогти дітям виразити свої емоції та взаємодіяти з музикою.

Лялькотерапія:

- Гра з ляльками допомагає дітям виразити свої емоції та розвивати соціальні навички через ігровий процес.

- Створення лялькових історій дозволяє дітям ідентифікувати себе з персонажами та розвивати способи розв'язання проблем.

Усі ці методи мають потенціал сприяти емоційному, психологічному та соціальному розвитку молодших школярів та допомагати їм у вираженні своїх почуттів та думок. Важливо, щоб проводили їх кваліфіковані фахівці, які можуть створити підтримуюче середовище та підтримати дітей у їхньому особистісному розвитку.

Опис арт-терапії та її потенціалу для роботи з психотравмою у молодших школярів дуже ретельний і інформативний. Тут важливо підкреслити, що арт-терапія може стати значною підтримкою для дітей, які

пережили психотравму, допомагаючи їм знайти альтернативні способи вираження своїх емоцій та думок через творчий процес.

Щодо символдрами, яка є іншим ефективним методом роботи з психотравмою, ваш опис чітко показує, як цей метод може допомогти молодшим учням у подоланні негативних наслідків травматичних подій. Робота з внутрішніми символами та уявними образами надає можливість дітям звернутися до своїх внутрішніх ресурсів та знайти шляхи до одужання.

І незважаючи на те, що психотравма є лише однією з причин агресивної поведінки молодших школярів, ваше звернення до цієї проблеми показує важливість звернення до комплексного підходу у розумінні та роботі з цими дітьми. Такий комплексний підхід може включати в себе різноманітні методи та стратегії, такі як арт-терапія, символдрама, психотерапія, психосоціальна підтримка та навчання навичкам управління емоціями.

Здатність віддати увагу різноманітним методам та їхньому потенціалу у роботі з молодшими учнями є дуже важливою, оскільки це може допомогти створити ефективні та індивідуалізовані підходи до допомоги цим дітям у подоланні їхніх труднощів та розвитку позитивних стратегій адаптації. Н. Левус [12], Г. Михальчишин [12] Арт-терапевтичні техніки в психосоціальному супроводі осіб, що пережили травматичні події допоможе впоратися з наслідками травматичного досвіду.

Важливим завданням для арттерапевтичної практики є запровадження ефективних інструментів у роботі з травматичним досвідом молодшого школяра.

Демонструються важливі аспекти в арт-терапевтичній практиці з молодшими школярами, особливо тих, які пережили травматичний досвід. Розвиток психологічної гнучкості, як зазначено А. Большаковою, є ключовим для адаптації та подолання травматичного досвіду. Це дозволяє дітям свідомо реагувати на свої внутрішні переживання та будувати свою поведінку відповідно до своїх цінностей та мотивів.

В той час, Я. Бабкова вказує на основні механізми корекційної роботи з травмою, такі як нормалізація, самовладання, вираз почуттів та створення особистого нарративу. Ці підходи допомагають молодшим школярам усвідомити свої переживання, знайти способи виразити їх та забезпечити процес саморозвитку та одужання.

Арт-терапія може стати потужним інструментом у роботі з цими механізмами. Вона дозволяє дітям вільно виражати свої почуття та емоції через творчий процес, сприяючи розвитку психологічної гнучкості та позитивного нарративу про власний досвід. Такий підхід не лише допомагає дітям зрозуміти та виразити свої емоції, а й сприяє їхньому процесу відновлення та внутрішнього зростання, як прийняття і винесення уроку з пережитого [1]. Н. Жабко[28] О. Львов[13] пропонують на етапі стабілізації психотравми застосовувати метод музикотерапії, який знижує травмівне перезбудження, підтримує потребу у контролі, активізує ресурси [4]. О. Вознесенська[28] також наголошує на активізації ресурсів з минулого, які можливі завдяки арт-терапевтичним засобам.

Н. Сухар[7] пропонує в роботі з травмою звертатися до внутрішніх цінностей через плетіння мандал. Тут також допомагає і занурення в творчий процес, і зняття внутрішньої напруги.

Отже, розглянувши особливості використання різноманітних видів арт-терапії у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, можна дійти висновку, що арт-терапія є ефективним засобом корекції учнівської агресії. арт-терапія сприяє нормалізації психоемоційного стану молодших учнів, допомагає: зменшити прояви агресивності й тривожності, позитивно впливає на розвиток емоційно-вольової сфери, а також забезпечує гармонійне становлення особистості.

Висновки до першого розділу

Поява агресивної поведінки обумовлена складною взаємодією біологічних, фізичних, психологічних та соціальних детермінант, а також ситуативних факторів.

Провідними чинниками виникнення агресивної поведінки молодших школярів є соціально-психологічні – несприятливий емоційний мікроклімат у родині, низький рівень соціальної адаптації, статус дитини серед однолітків; індивідуально-психологічні – емоційна нестабільність, несформованість навичок самоконтролю поведінки. Дані чинники є передумовою функціонування особистості учнів, які виявляють агресивну поведінку.

Було виділено арт-терапевтичний метод як один із найбільш підходящих для роботи з агресією у молодшому шкільному віці, за рахунок його роботи з невербальними символами, м'якості та екологічності.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження

Аналіз науково-експериментальних досліджень таких науковців, як Л. Білякова, [16] Н. Власова, [8] В. Гіляровський, [17] В. Гріне, [24] М. Зєман [47], В. Кондратенко, [18] Р. Левіна, [5] І. Сікорський, [21] В. Тищенко [58] та ін., свідчать, що феномен схильності до агресії це складна проблема як у теоретичному, так і у практичному аспекті. Проблема схильності до агресії залишається не до кінця вивченою через широкий спектр причин її виникнення, різноманітність клінічних проявів, варіантів розвитку патологічних реакцій [5, с. 38].

У першому розділі ми досліджували поняття агресії та різні підходи до його вивчення, а також розглядали особливості використання арт-терапії для корекції агресивної поведінки у молодших школярів. Арт-терапія полягає в застосуванні мистецтва для терапевтичного впливу на особу, що проявляється у реконструкції психотравмуючих ситуацій через творчу діяльність, виведенні емоцій у зовнішню форму через художній продукт, та сприяє народженню креативних здібностей і способів їх виявлення.

Оскільки агресія виявляється в дитинстві, особливо актуальною є проблема агресивності серед молодших школярів. Науковий аналіз показав, що агресія є складним та неоднозначним явищем, яке обумовлене багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами, і може приймати різні форми. У молодшому шкільному віці агресивна поведінка частіше ініціюється групою дітей, стає більш організованою, а ворожнеча починає переважати над інструментальною агресією. Часто проблеми вирішуються без дорослої допомоги, і зникає страх перед покаранням. Адаптація до нових вимог шкільного середовища часто призводить до проявів агресивної поведінки, на

формування якої впливають моделі поведінки, демонстровані батьками, першим вчителем та іншими дорослими. Для досягнення мети нашого дослідження ми сформулювали певні завдання.) дібрати методичний інструментарій із метою перевірки гіпотези;

б) зробити якісний і кількісний аналіз отриманих даних емпіричного дослідження;

в) обговорити отримані результати і зробити висновки за підсумками дослідження;

г) визначити подальші перспективи розробки заявленої проблематики.

Був розроблений план науково-дослідницької роботи, що складається з 3 етапів:

1. Пошуково-теоретичний. У його рамках було проведено вивчення літератури з проблеми, її аналізу. Були визначені проблема, об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотезу та завдання дослідження.

2. Дослідно-експериментальний. В рамках цього етапу була проведена дослідницька робота щодо виявлення ігрової залежності сучасної молоді.

3. Оформлююче-впроваджуючий. Включає в себе інтерпретацію отриманих даних та їх впровадження у практичну діяльність.

Приступаючи до безпосереднього збору емпіричного матеріалу нашого дослідження, слід окреслити його основну стратегію і методи:

А) Теоретичні (етап збору інформації із значущої для нас проблеми, а також аналіз даних попередніх досліджень).

Б) Емпіричні (етап діагностичного обстеження: підбір інструментів діагностики, визначення параметрів вибірки, психодіагностична процедура з досліджуваними).

В) Інтерпретаційні методи (аналіз і пояснення встановлених психологічних особливостей; вибір стратегії для інтерпретації отриманих результатів).

При проведенні дослідження зверталась увага на загальний стан досліджуваного та відношення до тестування, для того, щоб уникнути впливу сторонніх змінних.

Здійснено облік та усунення сторонніх змінних, які могли б вплинути на результати обстеження респондентів вибірки (незадовільний психофізичний стан; стан підвищеного збудження і т. ін.).

У ході дослідження спостерігалось доброзичливе ставлення учасників до експериментатора, а також вони були у гарному настрої та проявляли активність. Під час обстеження не виникало багато додаткових питань або коментарів.

Для перевірки гіпотези використовувалися наступні діагностичні методики:

1. Опитувальник Басса-Даркі (BDHI) був використаний для діагностики агресивних реакцій. Ця методика містить 75 тверджень та дозволяє виявити різні форми агресії, визначені Бассом і Даркі:

- Фізична агресія: використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія: обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
- Роздратування: готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні.
- Негативізм: опозиційна манера в поведінці.
- Образа: заздрість і ненависть до оточуючих.
- Підозрілість: від недовіри до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- Вербальна агресія: вираз негативних почуттів через форму та зміст словесних відповідей.
- Почуття провини: можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, а також докори сумління.

Ці методи дозволили провести детальний аналіз проявів агресії у досліджуваної групи та зробити висновки щодо гіпотези дослідження.

Ця частина дослідження включає в себе використання трьох методик для виявлення ознак агресивності та емоційно-особистісного стану молодших школярів.

2. Проективна методика "Неіснуюча тварина" спрямована на дослідження емоційно-особистісної сфери дітей. За допомогою цієї методики визначаються форми агресії та їхній рівень інтенсивності.

3. Методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)

При інтерпретації малюнків ми використовували таблицю, описану І. Фурмановим, яка включає 15 «симптомокомплексів:

1. Сильна, впевнена лінія малюнка.
2. Неакуратність малюнка.
3. Велика кількість гострих кутів.
4. Верхнє розміщення кутів.
5. Велике зображення.
6. Голова звернена вправо чи анфас.
7. Хвіст піднятий нагору, пишний.
8. Погрозливий вираз.
9. Погрозлива поза.
10. Наявність знарядь нападу (зуби, пазурі, роги).
11. Хижак.
12. Ватажок чи самотній.
13. При нападі «б'ється на смерть» або «вбиває всіх», б'ється традиційними способами (зуби, пазурі, роги, хобот і т.д.).
14. Нічна тварина.
15. Інші ознаки.

Випробуваному пропонується придумати і зобразити тварину, яка не існує в природі, і дати їй неіснуюче ім'я. Необхідний матеріал: аркуш паперу, простий та кольорові олівці. Після того, як випробуваний закінчив малюнок, його просять описати його та його спосіб життя. Якщо розповідь про

намальований персонаж виявився коротким або неповним, йому задають наведені уточнюючі питання (список питань орієнтовний) [1] :

- Чим воно харчується?
- Де живе?
- Чим займається?
- Що любить робити найбільше?
- А чого найбільше не любить?
- Воно живе одне чи з кимось?
- Чи є у нього друзі? Хто вони?
- А вороги має? Хто? Чому вони його вороги?
- Чого воно боїться чи воно нічого не боїться?
- Якого розміру?

3. Методика "Шкала прямої і непрямой агресії"

Дана методика спрямована на визначення рівня того чи іншого типу агресивності у кожного учня в класі. Саме такі види агресивності найбільш властиві дітям молодшого шкільного віку. Методика включає в себе три шкали: фізична, вербальна і непряма агресія. В процесі проведення психодіагностики за даною методикою дітей просять вказати, як веде себе кожен з однокласників, якщо він посварився зі шкільним товаришем або просто сердиться на нього

Ці методики були обрані для їхньої інформативності та здатності надати комплексну інформацію щодо проявів агресії серед молодших школярів. У дослідженні взяли участь 25 учнів віком від 7 до 10 років. У наступному розділі будуть представлені результати цього дослідження, а також їх аналіз та інтерпретація.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Результати за методикою Басса- Дарки

На першому етапі експерименту досліджували схильність особи до агресивної поведінки шляхом виявлення найважливіших показників та форм агресивної поведінки особистості за методикою А. Басса та А. Даркі (в адаптації О. К. Осницького) та спостерігали наступні результати (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Розподіл досліджуваних за формами агресії (методика Басса-Даркі)
(n=25)

Форми агресії	Слабка вираженість (%)	Помірна вираженість (%)	Сильна вираженість (%)
Фізична	40	40	20
Вербальна	32	34	34
Непряма	36	28	36
Негативізм	20	60	20
Роздратування	40	36	24
Підозрілість	20	20	60
Образа	32	36	32
Провина	32	32	36

За методикою Басса-Дарки було виявлено, що показник фізичної агресії у 20% учнів має слабку вираженість, у 40% - середню, у 40% - високу. Показник вербальної агресії у 32% слабо виражений, у 34% помірний, і у 34% сильно виражений. Показник непрямой агресії у 36% вибірки слабо виражений, у 28% помірний, у 36% високий. Негативізм- 20%- слабкий, 60% помірний, 20% сильно виражений. Роздратування у 40% слабкий, 36%- помірний, 24%- сильно виражений. Підозрілість у 20%- слабкий, у 60% помірний і у 20- сильно виражений. Образа 32% слабо виражене, у 36 помірна вираженість, у 32%- сильно виражений. Провина у 32% слабка вираженість, у 32- помірна і у 36- сильно виражена.

Таблиця 2.2

Результати вивчення прямої і непрямой агресії за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії» К. Б'єрквеста

Шкали	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Фізична агресія	20	40	40
Вербальна	32	34	34
Непряма	36	28	36

Низький показник непрямой агресії 36%, вказує на те, що молодші школярі знаходяться в такому віці, що багато хто з них не може вести відкриту конфронтацію або висловити своє заперечення чиєїсь думки словесно. Вони обирають шлях, такий як : насмішки тоді, коли їх можуть бачити інші, аби самоствердитися, але ніколи не погодяться на конфронтацію один-на-один, бо не готові до прямої взаємодії.

Середній показник непрямой агресії, який становить 28%, 40%- високий , підтверджує думку про те, що учні обирають цей вид агресії, як найбільш доступний та легкий для них.

Фізична агресія та її показники: низький рівень 20%, середній 40% і високий 20% вказують на те, що один-на один учні не здатні формувати спокійний діалог, що й підштовхує їх до вираження невдоволення бійкою, а не словами.

Результати методики К. Б'єрквеста вказують на те, що найбільш розповсюдженою і вираженою формою агресії є фізична форма прояву, далі за показниками – ворожість, ще далі роздратування і непряма. Отже можна дійти висновку для нашої вибірки це найбільш часті форми прояву агресії.

У результаті дослідження, за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич) отримані такі результати (табл. 2.3).

Результати методики «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)

Рівні агресії	Відсоток від вибірки
В межах чи нижче норми	60
Вище норми	40

За підсумками методики ми зробили висновок про те, що 60% молодших школярів мають рівень агресії в межах або нижче за норму, а 40 - рівень агресії вищий за норму.

Аналізуючи малюнки, можемо сказати про те, що діти з рівнем агресії вище за норму мали свої малюнки внизу аркуша, зображували на них загрозливих тварин з великими зубами, іклами, дзьобами, рогами, пазурами. Контури малюнків були темними та неакуратними. Описували таких тварин діти як злих і страшних, що ламають і руйнують все на своєму шляху, іноді навіть як людей, що вбивають.

Можемо відзначити, що молодші школярі із високим рівнем агресії різної форми, потребують особливої уваги. Такі діти використовують фізичну агресію - штовхають однолітків, ударяють, деякі навіть кусаються і кусають і щипають себе, ламають іграшки, рвуть книжки; виявляють приховану агресію - дряпаються, щипають; вербальну агресію – кажуть образливі слова; агресію в міміці – бліднуть, червоніють, стискають кулаки; агресію як загрози – лякають інших.

Можемо зробити висновок, що молодші школярі з високим рівнем агресивності ламають іграшки, речі, дразнять однолітків, сваряться з ними, вступають у бійку, часто приходять у школу з поганим настроєм, болісно ставляться до невдач, їм притаманні ворожість та гнів.

Отримані результати констатуючого етапу дослідження довели необхідність роботи з корекції проявів агресивної поведінки у молодших школярів.

Висновки до другого розділу

1. Провівши емпіричне дослідження, ми виконали ряд наступних завдань: 1. Здійснено підбір психодіагностичних методик, а саме:

- Методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)
- Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
- Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки.

2. За допомогою даних методик нами було проведено емпіричне дослідження на базі Миколаївського ліцею №22. Група респондентів включала 25 учнів початкової школи.

3. В ході дослідження нами було виявлено, що більшість респондентів мають високий рівень агресивних проявів. Наслідком цього є те, що молодші школярі часто відчують злість, гнів, негативізм, образу, роздратування, недовіру до навколишнього світу. У проблемних ситуаціях не можуть впоратися з бажанням завдати шкоди іншим людям, використовують фізичну силу. Часто висловлюють негативні емоції через грубість, лихослів'я, погрози. Це створює проблеми у спілкуванні з батьками, однолітками, вчителями.

РОЗДІЛ 3 КОРЕКЦІЙНА РОБОТА ЗІ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ- ТЕРАПІЇ

3.1 Теоретичні основи застосування арт-терапії як методу корекції схильності до агресії молодших школярів

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-методичної літератури дозволяє стверджувати, що використання засобів мистецтва суттєво підвищують ефективність корекційно-реабілітаційної роботи з молодшими школярами (Е. Бурно,[3] Л. Виготський, [22] О. Копитін,[10] Е. Крамер,[33] М. Наумбург,[55] К. Роджерс,[42] А. Семенович,[51] Б. Теплов,[35] Л. Аметова,[40] Н. Ветлугіна, [6] О. Ворожцова,[28] Т. Комарова,[41] Л. Лебедева,[14] І. Щуркова[50] та ін.). Досвід роботи з використанням арт-терапії представлений у працях Г. Бурковського, [29] Р. Чайкіна,[11] О. Караванової,[44] С. Афанасьєва,[12] В. Голованова,[8] О. Медведевої [13] та інших. Вивчення специфіки організації арт-терапії як фактора психічного розвитку, використання образотворчих прийомів у роботі з особами в якості психотерапевтичного й психокорекційного інструмента дається в працях Х. Рида та Е. Крамера [6, с. 11].

Арт-терапія – універсальний метод лікування на основі різних видів мистецтва, який дозволяє широко використовувати не тільки індивідуальну, але й групову форми роботи з молодшими учнями; ставити і вирішувати конкретні психокорекційні завдання зі створення нових мотивів, установок; їх закріплення в реальній дійсності. Арт-терапія дає вихід внутрішнім конфліктам і сильним емоціям учня, допомагає при інтерпретації витиснутих переживань, дисциплінує групу, сприяє підвищенню самооцінки дитини, здібності усвідомити свої відчуття і почуття, розвиває художні здібності [3, с. 17].

Впровадження арт-терапевтичних методик в корекційний процес впродовж останнього десятиліття, має наукове підґрунтя та набуває професійного характеру. Фахівці, що займаються терапією прагнуть надати найкращого результату намагаються подолати рамки традиційного психоаналітичного підходу, тому кожна така дитина, яка проживає ситуацію інтеграції у світ мистецтва, розглядається як така, що збагачує сукупний потенціал людини новими можливостями і є джерелом всебічного розвитку школяра [6, с. 12].

На думку Т. Сазонової, [47] мистецтво є «засобом творчого пізнання і корекції особистості», що розвиває особистість, розширює загальний та художній кругозір молодшого учня реалізує його пізнавальні інтереси. Корекційно-реабілітаційні та психотерапевтичні можливості використаних методів та методик можуть реалізовуватись як в процесі самої творчості, так і в його продуктах. Створення учнями продуктів художньої діяльності сприяє полегшенню процесу комунікації, встановленню відносин з оточуючими на шкільному етапі розвитку особистості [3, с. 84].

Основною метою арт-терапії, на думку багатьох вчених є гармонізація розвитку особистості через розвиток здібності самовираження і самопізнання, а саме:

1) дати соціально прийнятний вихід агресивності та іншим негативним почуттям (робота над малюнком, картинами, скульптурами є безпечним способом випустити «пар» і розрядити напруження);

2) полегшити процес лікування. Неусвідомлені внутрішні конфлікти і переживання частіше буває легше виразити за допомогою зорових образів, ніж висловити їх в процесі вербальної корекції. Невербальне спілкування легше ховається від цензури свідомості;

3) отримати матеріал для інтерпретації та діагностичних висновків. Продукти художньої творчості відносно довготривалі і дитина не може заперечувати факт їх існування. Зміст і стиль художніх робіт дають

можливість отримати інформацію про дитину, яка може допомагати в інтерпретації своїх творів;

4) опрацювати думки і почуття, які дитина звикла пригнічувати. Іноді невербальні засоби є єдино можливі для вираження сильних переживань й переконання;

5) налагодити відношення між педагогом і дитиною. Спільна участь в художній діяльності може сприяти створенню відношень емпатії і взаємного прийняття;

6) розвивати почуття внутрішнього контролю. Робота над малюнками, картинами або ліплення передбачають упорядкування кольору і форм;

7) сконцентрувати увагу на відчуттях і почуттях. Заняття образотворчим мистецтвом створюють широкі можливості для експериментування з кінестетичними і зоровими відчуттями та розвитку здібностей до їх сприйняття; 8) розвивати художні здібності і підвищувати самооцінку. Додатковим продуктом арт-терапії є почуття задоволення, яке виникає в результаті виявлення скритих талантів, їх розвитку [1, с. 98].

Науковець Н. Кратохвін [53] розділяє арт-терапію на сублімаційну, дійову і проєктивну, однак цей поділ заснований на зовнішньому характері методу і стосується тільки експресивного компонента. В зарубіжній психотерапії виділяють чотири основні напрями щодо застосування арт-терапії:

1. Використання для лікування вже існуючих творів мистецтва шляхом їх аналізу й інтерпретації дитиною (пасивна арт-терапія).

2. Спонування учня до самостійної творчості, при цьому творчий акт розглядається як основний лікувальний фактор (активна арт-терапія).

3. Одночасне використання першого і другого принципів.

4. Акцентування ролі самого педагога (реабілітолога), його взаємовідношень з учнем в процесі навчання Сучасні проблеми логопедії та реабілітації його творчості [4, с. 8].

Позитивні емоції від спілкування з мистецтвом здійснюють лікувальний вплив на психосоматичні процеси, сприяють психоемоційному напруженню учня, мобілізують його резервні сили, обумовлюють його творчість в усіх галузях життя в цілому. Саме ці висновки вітчизняних вчених лягли в основу наукового обґрунтування використання мистецтва в корекційній роботі з школярами зі схильністю до агресії [6, с. 5].

Програма занять з корекції рівня агресії була розроблена задля успішного попередження зростання рівня агресії молодших школярів. На наступному етапі роботи передбачалося застосування і ознайомлення з корекційною програмою. Важливо своєчасно впроваджувати програму запобігання появи агресивності серед учнів молодших класів. Великий вибір запропонованих в програмі вправ допоможе учасникам програми вправно оволодіти зразками прийнятної поведінки у соціумі і самостійно застосовувати їх в житті. В якості основної форми роботи було обрано психологічний тренінг як один із методів активного навчання та психологічного впливу. Здійснюється в ході інтенсивної групової взаємодії і спрямована на вдосконалення здібностей у сфері загального спілкування. Принцип активності молодшого школяра доповнюється принципом рефлексії власних дій та дій інших учасників групи [24]

Завданнями корекційної програми є:

1. Формування у учнів раннього шкільного віку навичок ефективної взаємодії з іншими людьми без агресії. Усунення агресії учнів молодшого шкільного віку. При реалізації програми було вирішено наступні завдання:
2. Допомога школярам зрозуміти поняття «агресія».
3. Формування вміння учня розуміти власний емоційний стан та емоційний стан інших людей.
4. Формування вміння виражати гнів у прийнятній формі.
5. Формування вміння застосовувати прийоми саморегуляції.
6. Формування навичок ефективного спілкування для мінімізації проявів агресії.

7. Формування позитивних рис характеру.

Організація роботи базувалася на таких принципах:

- Гуманізм: Визнання норм поваги та доброзичливості до кожної особи, усунення примусу та насильства над учнями.

- Конфіденційність: Інформація, отримана психологом у процесі роботи, не підлягає навмисному чи випадковому розголошенню.

- Компетенції: Психологи чітко визначають і враховують межі своїх можливостей.

- Обов'язки: Психологи в першу чергу піклуються про благополуччя молодших учнів.

У структуру програми корекції агресивності молодших школярів входять: вступна, основна та заключна частини. Кожне заняття так само складається з вступної, основної та заключної частини. Вступна частина програми включає одне заняття, мета якого розширення інформації про особистісні проблеми агресивності. В основну частину програми входять 8 занять, спрямованих на формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток емпатії; навчання молодших школярів конструктивним поведінковим реакціям, зняття деструктивних елементів у поведінці; навчання навичкам контролю та керування власним гнівом.

Ця програма спирається на низку принципів:

- принцип добровільної участі у роботі;
- принцип «я – висловлювань»;
- принцип «не перебивати, коли каже інший»;
- принцип толерантності щодо інших членів групи;
- принцип безпеки; - принцип конфіденційності.

Структура програми: 10 занять тривалістю по 25–30 хв кожне із періодичністю проведення 1–2 заняття в тиждень. Група учасників: 25 учнів молодшого шкільного віку.

3.2 Корекційна програма зі зменшення агресивних проявів у молодших школярів

Проаналізувавши основні причини та фактори, що сприяють виникненню агресивної поведінки у молодшого шкільного віку, а також з огляду на результати проведеного констатуючого експерименту, ми розробили програму з метою корекції прояву цієї поведінки, враховуючи вікові особливості досліджуваних та психологічні детермінанти їхньої активності.

Ці заходи покликані викликати ефекти:

1. У емоційно-вольовій сфері – збалансувати внутрішньо афективні процеси; виробити здатність щиро, правдиво висловлювати свої емоційні переживання, що стосуються себе і співрозмовників; навчити точно та чітко словам передавати свої думки, переживання; розкривати суть власних потреб; виробити здатність до самоконтролю.

2. У когнітивній сфері – допомогти зрозуміти, які ситуації викликають у них агресивні реакції, тривогу, погіршення настрою, інші негативно забарвлені емоції; скласти правильну думку у тому, як оточуючі сприймають і ставляться до них; які реакції можуть виникати у відповідь на їхні ворожі, конфліктні, агресивні вчинки, усвідомити наслідки таких дій та вчинків; визначити причини невідповідності між самосприйняттям та сприйняттям їх оточуючими; чітко з'ясувати свої мотиви, прагнення, потреби, відношення, особливості своїх емоційних та поведінкових реакцій, їх узгодженість із соціальними нормами та відповідність ситуації; зрозуміти власну роль у виникненні та вирішенні конфліктних ситуацій.

3. У поведінковій сфері – виробити природне вміння невимушеного спілкування з людьми, допомогти відмовитися від агресивних форм поведінки у конфліктних та проблемних ситуаціях, виробити конструктивні форми реагування, які б забезпечували можливість компромісу, кооперації, допомагали розвивати ініціативність та самостійність у прийнятті рішень та у

відповідальності за них; навчити застосовувати знання, уміння, навички, вироблені у процесі вправ [6].

Програма занять з корекції рівня агресії була розроблена задля успішного попередження зростання рівня агресії молодших школярів. На наступному етапі роботи передбачалося застосування і ознайомлення з профілактичною програмою. Важливо своєчасно впроваджувати програму запобігання появи агресивності серед учнів молодших класів.

Великий вибір запропонованих в програмі вправ допоможе учасникам програми вправно оволодіти зразками прийнятної поведінки у соціумі і самостійно застосовувати їх в житті.

В якості основної форми роботи було обрано психологічний тренінг як один із методів активного навчання та психологічного впливу. Здійснюється в ході інтенсивної групової взаємодії і спрямована на вдосконалення здібностей у сфері загального спілкування.

Принцип активності студента доповнюється принципом рефлексії власних дій та дій інших учасників групи [24]

Завданнями корекційної програми є:

- Формування у осіб раннього шкільного віку навичок ефективної взаємодії з іншими людьми без агресії. Усунення агресії учнів молодшого шкільного віку. При реалізації програми було вирішено *наступні завдання*:

- Допомога учням зрозуміти поняття «агресія».
- Формування вміння дитини розуміти власний емоційний стан та емоційний стан інших людей.
- Формування вміння виражати гнів у прийнятній формі.
- Формування вміння застосовувати прийоми саморегуляції.
- Формування навичок ефективного спілкування для мінімізації проявів агресії.
- Формування позитивних рис характеру.

Організація роботи базувалася на таких принципах:

- Гуманізм: Визнання норм поваги та доброзичливості до кожного учня, усунення примусу та насильства над людьми.

- Конфіденційність: Інформація, отримана психологом у процесі роботи, не підлягає навмисному чи випадковому розголошенню.

- Компетенції: Психологи чітко визначають і враховують межі своїх можливостей.

- Обов'язки: Психологи в першу чергу піклуються про благополуччя учнів.

Метою програми була корекція проявів агресивної поведінки молодших школярів щодо насамперед їхніх однолітків.

Також для реалізації зазначеної мети було висунуто *додаткові завдання:*

1. Зниження рівня тривожності та емоційної напруженості дітей.
2. Ігрова профілактика агресивної поведінки.
3. Прищеплення учням навичок самоконтролю, саморегуляції свого емоційного стану та стримування агресивних імпульсів.
4. Розвиток здатності розуміти емоційний стан іншого.
5. Навчання технікам ауторелаксації.
6. Формування адекватних моральних уявлень.

У структуру програми запобігання агресивності молодших школярів входять: вступна, основна та заключна частини. Кожне заняття так само складається з вступної, основної та заключної частини. Вступна частина програми включає одне заняття, мета якого розширення інформації про особистісні проблеми агресивності. В основну частину програми входять 8 занять, спрямованих на формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток емпатії; навчання молодших школярів конструктивним поведінковим реакціям, зняття деструктивних елементів у поведінці; навчання навичкам контролю та керування власним гнівом.

При розробці корекційної програми велику увагу звертали на вибір способів дії. Активні такі способи передбачали використання рухливих ігор,

фізичних вправ для відреагування негативних емоцій та зняття емоційної напруги, оволодіння техніками арт-терапії, ауторелаксації та саморегуляції для стримування та зняття агресивних імпульсів. Також, через те, що ми розглядаємо агресивну поведінку як певний тип реагування на зовнішні стимули, об'єктом впливу ставала, насамперед, поведінка дітей, а основною метою було навчити дітей конструктивним формам поведінки альтернативним агресивному. Для цього відпрацьовувалися моделі прийнятної активності та емоційного реагування. Щоб реалізувати окреслений підхід, ми використовували такі методи :

1. Розмова.
2. Арт-терапевтичні техніки та вправи.
3. Рольове програння моделей бажаної поведінки у різних життєвих ситуаціях.

4. Етюди, пантоміма, психогімнастика.
5. Малювання.
6. Фізичні вправи, рухливі ігри.
7. Техніки ауторелаксації.

У роботі ми використовували такі арт-терапевтичні техніки та вправи:

- арт-терапія;
- техніка спрямованої візуалізації – стимулювання та напрямок потоку уяви дитини на певне русло.

- техніка образу та пластики настрою – робота з пластиліном, тестом чи глиною використовується для зняття м'язової напруги, а також сприяє розвитку навичок самоконтролю, формує творчу активність.

- техніка роботи з піском – така робота дає можливість для вираження різних почуттів, добре знімає агресію.

- техніка малювання на склі – використовується для парних робіт, сприяє розвитку комунікативних навичок.

- техніка тілесно-орієнтованої терапії.
- музична терапія;

- Казкотерапія.

Основними компонентами розминки є вступ, знайомство та правила.

Введення складається з привітання, повідомлення цілі заняття.

Знайомство - процедура, коли використовуються вправи на зняття психоемоційного напруження та вправи, при виконанні яких діти знайомляться один з одним. Це ритуальний етап заняття, який є невід'ємною частиною настроювання на спільну діяльність та сприяє подоланню скутості, сором'язливості, тривожності, підвищує пізнавальний інтерес.

Етап прийняття правил групової роботи передбачає наступне неухильне виконання усіма учасниками групи. Під час заняття слід постійно акцентувати увагу дітей на цих правилах, які забезпечують ефективну взаємодію («психолог-діти» та «діти-діти»).

Свідоме дотримання прийнятних норм сприяє уникненню ситуації примусу та створює атмосферу добровільності та групової належності. За основу можна взяти такі правила роботи:

1. Участь у занятті та виконання окремих вправ є добровільними.
2. Говорити слід коротко, саме і лише те, що сам відчуваєш.
3. Слухати інших уважно, не перебиваючи.
4. Критикувати не людину, а вчинок.
5. Критика дітей має здійснюватися лише у м'якій, доброзичливій формі. Бажано, щоб вона супроводжувалася конкретною порадою з метою виправлення недоліків.

В основному заняття відводиться найбільше часу для смислового навантаження. На етапі актуалізації проблеми та інформаційного повідомлення визначається тема, яку має вирішити група. В усній формі дітям подається необхідна інформація про правильне виконання завдань.

На етапі розвитку практичних навичок використовуються ігри та вправи, спрямовані на попередження та подолання агресивної поведінки учнів. У перерві між двома вправами доцільно застосовувати рухливі ігри та релаксаційні вправи.

Завданням розрядки є забезпечення плавного виходу з психологічної атмосфери, що виникла під час основного етапу заняття. Цілісне, системне, послідовне використання розробленої нами програми корекції агресивної поведінки прогнозовано може дати такі результати:

- розвиток у дітей психологічної культури самопізнання та рефлексії;
- Навчання дітей виявляти гнів у соціально-прийнятній формі;
- Поліпшення міжособистісних взаємодій з усіма учасниками заняття;
- Попередження виникнення агресії як стійкої риси особистості та деформації особистісного розвитку.

Проведені заняття зі зменшення рівня схильності до агресії сприяли розширенню уявлень учнів про різні агресивні прояви формуванню їхніх уявлень про себе. У процесі виконання завдань кількість помилок в поведінці та відповідях зменшувалися, інтерес тих, хто брав участь у дослідженні до занять збільшився.

Методи та форми роботи зі школярами: сюжетно-рольові ігри (елементи ігротерапії); читання та обговорення казок і художніх творів (казкотерапія); моделювання проблемних ситуацій, які викликають агресивні прояви поведінки. З учасниками програми проводяться психоетюди, релаксаційні вправи, рольові ігри, робота в парах і групах, бесіди та розучування віршів (позитивних афірмацій) та ін. Очікувані результати: зменшення агресивних проявів поведінки учнів молодшого шкільного віку на основі вибудовування конструктивного ставлення до навколишнього середовища та оточення; формування емоційного усвідомлення своєї поведінки; опанування навичок самоорганізації та саморегуляції; формування соціально прийнятних, адекватних способів вираження гніву й агресивності; розвиток комунікативних здібностей, набуття навичок конструктивної, адекватної поведінки; розвиток доброзичливого ставлення до навколишнього світу.

Наведемо приклади занять:

Заняття № 1

Вправа-гра «Дізнайся про мене більше»

Мета: познайомитися із молодшими учнями, налаштувати їх на групову роботу. Хід вправи: Психолог вітається, і пропонує кожному розповісти трішки про себе. Про свої улюблені заняття, кольори. Називають ознаку наприклад : любить читати книжки, має домашніх улюбленців. І так далі. Ті учні, в кого пункти співпали, утворюють команду. А інші намагаються сформулювати уявлення про тих, в оточенні кого вони знаходяться. Ціль заняття: розвинути вміння комунікації учнів, допомогти їм розширити своє коло спілкування і показати, що не слід боятися спілкуватися з іншими.

Результат заняття : учні формують комунікативні вміння, психолог вивчає їх реакції, учні вчаться обирати для себе комфортне середовище спілкування. В майбутньому це може позбавити їх захисної форми агресії перед незнайомими людьми, не стати відлюдкуватими, знижується рівень тривоги, що знижує вірогідність появи агресії.

Заняття 2.

Мета заняття: встановлення контактів між учасниками, розширення знань одне про одного, побачити, як учні здатні розширювати комунікативні зв'язки.

привітання, учні вітаються не як зазвичай, а уявляють себе твариною і додають епітети. (наприклад: я чорний лебідь, який самотньо плаває на озері). У мене є друзі, чи їх нема.

Це дасть уявлення психологові про те, яку роль учні надають собі, якими якостями наділяють.

Потім психолог задає уточнюючі питання: а з ким з існуючих у переліку тваринок (ось, у нас є зайчик, білочка, ведмедик...) лебідь би товаришував і товаришував би взагалі? Чи плавав би один? Так можна дізнатися про готовність учня до створення міжособистісних зв'язків.

Заняття 3

Мета заняття: допомогти молодшим учням боротися зі своєю агресією, допомогти їй візуалізувати.

Хід заняття: Учням дають кольорові олівці і дають завдання намалювати з ким із існуючих мультиплікаційних персонажів або хижих звірів вони себе уявляють.

Дати завдання: Намалюйте тваринку або героя мультфільму, на кого ви собі здаєтесь схожими, колі злі.

Учасники малюють, а після цього їм пропонується прослухати вірш :

Джунглі

Великий тигр по джунглях блукає вночі,

Закликаючи звірів тремтіти.

Злий тигр зжирає усе, і вогонь-

Єдиний засіб, аби його вбити.

Раніше Мауглі тікав, крізь хащі, гонимий страхом,

У Ракші захисту шукав, з вовками живучи

Під синім дахом.

Тож як цей хлопець переміг?

Діти мене запитують.

Він з добротою в серці жив

Ненависть його дух не руйнувала.

Він не бажав чинити зла,

із кожним мешканцем джунглів був другом,

а тигрові злість не давала узяти насолоду від життя

однією лиш думкою помсти був скутий.

Він з кожним днем виснажував себе,

Втрачав повагу, авторитет, сили,

*А зневажав інших він за те,
Що дитині малій не дали черепа пробити.
Гординя, самолюбство – наче їдкий дим,
Глузд від них може на мить потьмянити...
Не дайте діти, негативним почуттям
Своїм єством оволодіти...*

(Автор: Мечет Олександра)

Запитати у учасників, чи наявні у творі образи- символи і що вони значать на думку учнів).

(Символом агресії у вірші є тигр.

Потім учням пропонується відповісти на запитання:

- Який був символ агресії у творі?

Який метод би ви використали проти образу тигра?

Відповідь на це питання допоможе виявити, який засіб боротьби з агресією учні обирають зазвичай.

Дати молодшим школярам завдання замінити негативний образ тигра на позитивний (аби вони могли знайти вихід своїй агресії, замінити агресію на якусь хорошу якість):

- що б міг зробити Мауглі для того, аби подружитися з тигром?

Запропонувати школярам назвати методи знешкодження тигра (переселити його, здати в зоопарк...)- тим самим показати, що є засоби контролю агресії, її можна приборкати і з часом зменшити.

Попросити намалювати образ позитивної емоції замість агресії і спитати: Як ви гадаєте, який результат буде кращим: після застосування агресії, чи більш доброго вираження емоцій?

Заняття 4

Мета заняття: допомогти учням звільнити себе від скутості, яку дає агресія, навчити їх розуміти і озвучувати свої емоції.

Реквізит: повітряні кульки, маркери

Хід заняття: роздати кульки, надути їх та попросити учасників намалювати обличчя кульці, використовуючи кольори.

Після завершення малювання виразів обличчя на кульках, показати їх усім присутнім та попросити назвати емоцію. Продовжить речення: «Я відчуваю негативну емоцію (образу), через те, що (Оксанка мене штовхнула). Я відчуваю (злість), через те, що у сестри іграшка краща, ніж моя...»

Потім слід сказати учням, що ці кульки зараз запустяться у небо і таким чином попрощаємося з емоціями, які викликали агресію. І слід кожному з них відпустити кульку.

Кінець заняття: Що ви зараз відчуваєте? (полегшення, радість, спокій). Обговорити відповіді з учнями у формі діалогу.

Заняття 5

Мета: показати яким яскравим і радісним може бути світ без агресії.

Інструменти: фарби, аркуш, вода

Хід заняття. Уявіть собі, що білий аркуш перед вами – світ. І ми наповнюємо наш внутрішній світ і віддаємо позитивні емоції, радість, сміх.

Заповніть аркуш паперу емоцією, яку б хотіли подарувати світові, , малюючи її своїми пальцями оберіть для неї колір.

Приклади кольорів та їх значень:

Зелений- спокій, червоний – щастя, синій – образа, сірий- сум.

Створюйте і відчувайте, як негатив покидає вас і стає легше, дихання стає вільним, ви даєте собі свободу, віддавайте світові позитив, який проходить крізь вас. Виражайте свої емоції вільно.

Після закінчення малювання є запитання: чого вам зараз хочеться? Зробіть це. Заспівайте, закричіть, смійтеся. Енергія, що накопилась у вас, те, що вас травмує, ранить, нехай залишиться на цьому малюнку, а у вас всередині звільниться місце для позитивних емоцій, щастя, гармонії. Якщо ж вас переповнювали позитивні емоції під час створення: були спокійним,

веселим, захотілося посміхнутися - нехай цей малюнок буде мотивацією, щоб все так само добре залишалось і далі.

Заняття 6

Тип заняття: руханка.

Інструменти: Маски, уява

Хід заняття: Учні діляться на пари психолог роздає маски, допомагаючи їх одягти вмикає музику, і просить молодших школярів показувати як би поведився їх герой, якби був злий, а потім як би він поведився, якби був добрий. А інший учень показує, як впливає поведінка першого учня (його героя), на іншу людину. Потім учні міняються ролями.

Завданням такої вправи є демонстрація впливу агресивної поведінки учня на оточуючих.

Потрібно уважно стежити за реакцією учня на агресивний підхід іншої людини у спілкуванні з ним.

Запитання: Як на твою думку поведився обраний персонаж: добре чи погано? Як ти вважаєш, що відчувають інші, коли персонаж поводить себе агресивно? А добре? Як би ти міг допомогти герою ? Що б ти йому порадив?

Це спонукатиме учнів до роздумів і допоможе більш зосередитися на почуттях інших стосовно такої поведінки.

Заняття 7

Аплікація

Інструменти : клей, ручка, кольоровий папір

Мета: допомогти учню знайти у собі хороше

Завдання: нехай кожен учень створить квітку з кольорового паперу, роблячи широкі пелюстки. Потім учні міняються роботами між собою і кожен з них пише іншому те, що в ньому є хороше, наприклад : ти дуже гарний друг, у тебе приємний голос і так далі.

Коли квітка повернеться, то кожен з учнів побачить, що в ньому є щось хороше, бо основна причина агресії, це те, що учня не бачить колектив, або не сприймає, тому підтримка інших стане йому мотивацією ставати кращим.

Заняття 8

Мета: показати учневі яку роль він відіграє в колективі, аби він зрозумів свою значущість

Хід заняття: учням пропонується завершальна подорож до сонячної країни Бразилії і для цієї подорожі їм необхідно придумати один для одного костюми, в якому нібито піде на свято.

Це заняття чудово допоможе висвітлити взаємини у колективі і допоможе виявити, чи існують мотиви для агресивної поведінки індивіда, побачити ставлення членів колективу один до одного (приклад: якщо обирають для іншого матерію цупку, коричневих чи чорних відтінків, то це наводить на думку, що людина, яка обирає костюм може являтися агресором і має проблематичні стосунки з тим учнем, для якого підбирає маскарадний вигляд.

Це наштовхує на думку про те, хто є агресором і учні навіть можуть не підозрювати, як своєю поведінкою видають себе.

Ця активність завуальовано допомагає виявити ієрархію у колективі та справжні проблеми, якщо вони є в колективі, а також вказує на певні розлади учня, який виражає агресію (наприклад він приховано заздрить, бо претендує на ту оцінку, яку отримав інший і хоче очернити його в очах інших аби виглядати краще на його фоні. Або один учень боїться іншого, чи не сприймає когось як частину колективу. Така форма активності гарно вказує на мотиви агресії учнів початкових класів.

Отже, ймовірність закріплення отриманих соціальних умінь і навиків, і навіть способів нівелювання агресивних імпульсів підвищувалася з допомогою повторень відповідних вправ.

Висновки до третього розділу

Відповідно до поставлених завдань та рівня їхньої реалізації за результатами проведеної експериментальної роботи можемо зробити наступні висновки:

1) за результатами проведеної констатуючої перевірки були продіагностовані 25 молодших школярів за методиками

Методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)

Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);

Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки.

Результати виявили наявність у молодших школярів різних форм та проявів агресії, які варіюються у вибірці від 4% до 40%.

2) у результаті виявлення необхідності корекції проявів агресії у молодших школярів, ними була модифікована та запропонована корекційно-розвивальна програма із корекції проявів агресії засобами арт-терапії, що використовувались під час формувального етапу експерименту.

Основними завданнями корекційної роботи стали: навчання молодших школярів конструктивним формам поведінки та формування у них комунікативних навичок; покращення взаємовідносин учнів з оточуючими шляхом формування навичок самоконтролю та саморегуляції соціальних відносин; розвиток можливості адекватного сприйняття себе та інших; зниження надмірної напруги та тривоги.

У роботі ми використовували такі арт-терапевтичні техніки та вправи: техніка спрямованої візуалізації; техніка образу та пластики настрою; техніка роботи з піском; техніка малювання на склі; техніка тілесно-орієнтованої терапії; музична терапія; казкотерапія.

3) спостереження за активністю, зацікавленістю, ініціативністю учасників корекційно-розвиваючих занять дає змогу говорити про підтвердження гіпотези та доцільність залучення у процес корекції проявів агресії засобами арт-терапії

ВИСНОВКИ

Було проведено теоретичне та експериментальне дослідження проблеми корекції агресивної поведінки молодших школярів засобами арт-терапії.

1. Агресивність найчастіше розуміється як властивість особистості, що виявляється у готовності до агресивних дій для реалізації своїх цілей та характеризується агресивним сприйняттям та інтерпретацією поведінки іншої людини. Агресивність - це ситуативний, соціальний психологічний стан безпосередньо перед або під час агресивного впливу.

2. Провідними чинниками виникнення агресивної поведінки молодших школярів є соціально-психологічні – несприятливий емоційний мікроклімат у ній, низький рівень соціальної адаптації, статус дитини серед однолітків; індивідуально-психологічні – емоційна нестабільність, несформованість навичок самоконтролю поведінки. Дані чинники є передумовою функціонування особистості молодших школярів, які виявляють агресивну поведінку.

3. Арт-терапія набуває свого основного значення як вид психокорекції при впливі творчого початку дитини та її творче самовираження. Це сприяє гармонізації образу світу та зміцненню психологічного здоров'я молодших школярів, зниження рівня агресії. Арт-терапевтичний метод був виділений як один із найбільш підходящих для роботи з агресією у дитячому віці, за рахунок його роботи з невербальними символами, м'якість та екологічність.

4. Проведено експериментальне дослідження, в якому взяли участь 25 молодших школярів. Для проведення дослідження було обрано 3 методики:

1. Методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)
2. Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
3. Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки.

За результатами методик було виявлено, що у групі проявляються як вербальні так і фізичні прояви агресії.

5. На основі результатів проведеного констатуючого експерименту, розроблен програму з метою корекції проявів агресивної поведінки з огляду на вікові особливості досліджуваних та психологічні детермінанти їхньої активності.

Корекційна програма розрахована на 10 занять, кожне з яких складалося з 6-7 ігор та завдань, і тривало 40-45 хвилин.

Основними завданнями корекційної роботи агресії молодших школярів стали: навчання дітей конструктивним формам поведінки та формування у них комунікативних навичок; покращення взаємовідносин школярів з оточуючими шляхом формування навичок самоконтролю та саморегуляції соціальних відносин; розвиток можливості адекватного сприйняття себе та інших; зниження надмірної напруги та тривоги; розширення діапазону емоційного реагування.

У роботі використовувались такі арт-терапевтичні техніки та вправи: техніка спрямованої візуалізації; техніка образу та пластики настрою; техніка роботи з піском; техніка малювання на склі; техніка тілесно-орієнтованої терапії; музична терапія; казкотерапія.

Отже, можемо зробити висновок про те, що застосування засобів арт-терапії у процесі корекції агресивної поведінки молодших школярів є ефективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аладін А.А., Психодіагностика та психокорекція в виховному процесі. Мн., 1992. - № 2.- С. 136
2. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ, 2019. 132 с.
3. Арт-терапія – нові горизонти / под ред. А. И. Копитіна. – М. : Когіто-Центр, 2006. – 336 с.
4. Бех, І. Виховання як духовно-моральне удосконалення особистості / Іван Бех // Рідна школа. – 2014. – № 4/5. – С. 21-26
5. Бойко А. Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» [Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя] / за загальною редакцією проф. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 2014. № 5. С. 68-73.
6. Бойко Г. М. Комплексна гра як засіб організації дитячих колективів молодших школярів у просторі Нової української школи / Г. М. Бойко // Початкове навчання та виховання : науково-методичний. журнал. – 2020. – N 10/12. – С. 3-43.
7. Булах М. Образотерапія : зняття психологічного напруження та стресових станів у дітей. Психолог. 2012. № 13 (14). С. 68-72.
8. Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко, Київ: Світич, 2019. 128 с.
9. Гарлінська А. Ігрове спрямування фізичної підготовки дітей молодшого шкільного віку / Алла Гарлінська, Наталія Корнійчук, Руслана Власенко // Фізична культура, спорт та здоров'я нації : зб. наук. пр. / М-во освіти та науки України, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського,

- Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2018. – Вип. 6 (25). – С. 34-40
10. Гнатенко П. Агресія і природа людини [Електронний ресурс] / П. Гнатенко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2017. – № 3-4. – С. 12-16
  11. Гуменюк О. Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу : монографія / О. Є. Гуменюк. – Ялта ; Тернопіль: Підручник. і посібник, 2008. – 338 с.
  12. Деркач О. Арт-терапія на допомогу школі. Мистецтво та освіта. 2010. №2. С. 25-28.
  13. Джелялова І. Гра як один із методів виховання учнів початкових класів / Іванна Джелялова // Початкова школа. : науково.-методичний журнал. – 2016. – N 10. – С. 52.
  14. Захарченко М. Г. Психологічна допомога учням молодшого шкільного віку, які постраждали від булінгу. «Психологічна допомога: від кризи до ресурсу» (з нагоди всеукраїнського дня психолога): збірка матеріалів III Всеукраїнського науково-практичного форуму. Суми: НВВ КЗ СОІШПО, 2020. С. 61-64
  15. Ілійчук Л. Педагогічні умови використання арт-терапії в освітньо-виховному просторі початкової школи. Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 2. С. 114-118.
  16. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації [Електронний ресурс] / О. В. Качмар // Гілея. – 2017. – Випуск. 121. – С. 112-115.
  17. Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога / соціального працівника з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів / Валентина Кириленко // Початкова школа– 2018. – N 1. – С. 54-57 ; № 2. – С. 50-53

18. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати [Електронний ресурс] / О. Кононко // Нова педагогічна думка. – 2019. – № 3. – С. 80-85.
19. Кравченко А. І. Арт-терапія та арт-педагогіка в логопедичній роботі з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. І. Кравченко, В. А. Литвиненко – Суми : 2012. – 130 с.
20. Котко Т. П. Психокорекційна діяльність практичного психолога з формування сприятливого психічного клімату в колективі школярів. Педагогіка і психологія. 2015. № 1–2. С. 163–169
21. Лебедева Л. Арт-терапія в педагогіці. Педагогіка. 2000. № 9. С. 27-34.
22. Корекційна педагогіка / З. П. Ленів. – Київ, 2002. – 273 с.
23. Литвиненко В. А. Основи арт-терапії: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-ге видання, перероблене і доповнене / В. А. Литвиненко – Суми : Сумський ДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – 140 с.
24. Мірошніченко Т. Запровадження арт-терапії в освітньо-виховний простір початкової школи : історико-методичний аспект. Педагогічні науки. 2012. Випуск. 3. С. 26-30.
25. Формування здоров'язберезувального середовища навчального закладу / Людмила Мельничук, Володимир Петелько // Проф.-техн. освіта. – 2015. – № 1. – С. 9-12.
26. Наугольник Л. Б. Психологія стресу [Електронний ресурс] : підручник / Л. Б. Наугольник. – Львів: Львів. державний. Університет внутрішніх справ, 2015. – 324 с.
27. Пономарьова К.Й. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови. / К.Й. Пономарьова – К., 2019. – 131 с
28. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Збірка. статей: – Ялта: РВВ КГУ, 2013. – Вип.38. – Ч.1. – 288 с.

29. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій [Електронний ресурс] : методичний посібник / за редакцією З. Г. Кісарчук. – Київ : ТОВ “Вид-во “Логос”, 2015 – 207 с.
30. Пасічник О. Соціалізація дитини з особливими освітніми потребами : психологічний супровід / Оксана Пасічник; [упорядник Т. Червонна] // Психологічна Бібліотека. – 2017. – № 1. – С. 3-143 с.
31. Севастьянова, Т. В. Позбавляємося від агресії за допомогою гри / Т. В. Севастьянова // Дошкільне виховання. – 2008 . – № 12 . – С. 77-80.
32. Седель Т. В. Формування в учнів початкових класів компетентного ставлення до свого здоров'я / Т. В. Седель // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти : збірка науково- методичних праць / Житомир. державний. університет ім. І. Франка, Навчально-науковий інститут педагогіки ; [літературний редактор Н. М. Мирончук]. – Житомир, 2013. – С. 502-512
33. Страшко С. В. Еталонна модель школи, дружньої та безпечної для дитини / С. В. Страшко, В. С. Пономаренко, А. Ю. Думчева // Освіта і здоров'я підростаючого покоління: матеріали другого міжнародного симпозиуму: збірка наук. праць в 2-х частинах / Редакційна. колегія В. П. Андрущенко, В. І. Бондар, В. В. Вербицький, С. В. Страшко. Київ: Алатон, 2018. Випуск. 2, частина 1. С. 77-80.
34. Сухомлинський В. Вибрані твори : у 5 т. К.: Рад. шк., 1977. Т.3. 670 с.
35. Терлецька Л. Г. Тілесно-орієнтований тренінг : навчальний посібник / Л. Г. Терлецька. – Київ : Слово, 2016. – 101 с.
36. Томич І. Культура здоров'я як чинник формування здоров'я збережувального середовища школи / Ірина Томич // Директор шк. – 2016. – № 23/24. – С. 92-103
37. Туриніна О. Л. Психологія трамівних ситуацій [Електронний ресурс]: навчальний. посібник. / О. Л. Туриніна. – Київ: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. – 160 с.

38. Туркот Т. Агресивна поведінка: виявити, запобігти, допомогти / Тетяна Туркот // Дошкільне виховання. – 2016. – № 12. – С. 6-8. 16.
39. Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний. посібник / М. М. Фіцула. - 2 - ге видання, виправлене., доповнене. - К.: Академвидав., 2005. - 560 с.
40. Холлічер В. Людина і агресія. - М.: Психологія, 1993. - 129 с.
41. Четверікова Н. Глинотерапія. Робота з першокласниками, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці / Наталя Четверікова // Психолог. – 2017. – № 17/18. – С. 14-18.
42. Шеремет І. В., Василенко К. С., Пономаренко Л. В. Педагогічні аспекти проблеми використання засобів арт-терапії у роботі з дітьми шкільного віку. Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень: матеріали міжнародної наукової конференції (Т. 3), 10 квітня, 2020 рік. Луцьк, Україна: МЦНД. С. 75-77.
43. Ягупов В. В. Педагогіка: навчальний. посібник. / В. В. Ягупов. - К. Либідь, 2002. - 560 с.
44. Яременко Л. Реалізація функцій організації дозвілля і формування творчих здібностей особистості в позашкільній освіті / Лілія Яременко // Рідна школа. – 2015. – № 5/6. – С. 62-66. –Бібліографія: с. 65-66.
45. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – Київ : Вища школа., 2004. – 678, [1] с.
46. Власюк М. Арт-терапія : лікування мистецтвом. Відкритий урок : розробки, технології, досвід. 2008. № 7 (8). С. 90.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Проективна методика «Неіснуюча тварина» запропонована Друкаревич М. З.

Тест рекомендовано використовувати з дітьми старшого дошкільного віку (5-6 років).

За допомогою нього можна досліджувати загальні особливості особистості дитини, агресивність, труднощі у спілкуванні. Методика може допомогти зрозуміти внутрішній світ дитини, те як вона сприймає оточуюче середовище

Процедура: намалювати малюнок на аркуші папера А4, використовуючи олівці – простий і різнокольорові та гумку; скласти оповідання про тварину.

Інструкція: “Придумай і намалюй неіснуючу тварину, тобто таку, якої ніколи і ніде раніше не існувало і не існує. А також назви її неіснуючим ім’ям”. За потреби дитину можна попередити про те, що не можна використовувати героїв казок і мультфільмів.

Оповідання можна складати у довільній формі (орієнтовно 10-15 речень). В описі бажано відобразити такі моменти: розміри тварини, де і з ким живе, чим харчується, чим зазвичай займається, чого боїться, для чого вона живе і яка від неї користь, чи має друзів, ворогів. Можна попросити назвати 3 основні бажання, які є у тварини.

Стандартна інструкція (намалювати неіснуючу тварину) емоційно нейтральна. Тому в даному тесті існують додаткові завдання намалювати: «Найбільш злу і найстрашнішу тварину» (дозволяє виявити найбільш приховані агресивні і депресивні тенденції, реакцію на загрозу), «Щасливу тварину» (цінності і прагнення досліджуваного), «Нещасну тварину» (характер побоювань, усвідомлені і неусвідомлені уявлення досліджуваного про його найбільш гострі проблеми, ступінь стійкості досліджуваного до різного ступеню стресів).

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОЕКТИВНОЇ МЕТОДИКИ “НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА”

Тип тварини

Реально існуюча – інтелектуальне або емоційне порушення; гостра тривога; іноді психічне захворювання (з семирічного віку). Це говорить про відсутність фантазії, творчого початку або повного небажання малювати, брати участь у тестуванні.

Людиноподібна – незадоволеність потреби в

спілкуванні; типово для підліткового віку.

Існуюча раніше (наприклад, динозавр) або існуюча в культурі (наприклад, дракон) – бідність уяви; низький загальнокультурний рівень; іноді педагогічна занедбаність (з семирічного віку).

Сконструйована з частин різних тварин, яка відповідає стандартній схемі тварини – раціоналістичний, нетворчий підхід до задачі.

Цілісна, побудована за стандартною схемою з головою, тулубом, кінцівками – художній, але в цілому стандартний підхід до задачі.

Побудована за оригінальною схемою, що не нагадує звичайних тварин – творчий підхід до задачі; низька конформність.

Надоригінальна, вигадлива – демонстративність; шизоїдність.

механічне

Наявність механічних деталей, вмонтованих в тварину найчастіше скаже про проблеми з психікою. Психологу треба звернути увагу на випадки вмонтування механічних частин в тіло “тварини” – постановка тварини на постамент, тракторні або танкові гусениці, триніжок; прикріплення до голови пропелера, гвинта; вмонтування в око електролампи, в тіло і кінцівки тварини – рукоятки, клавіші і антени. Це зазвичай відзначається у людей, схильних до оригінальних суджень, інакомислення, що мають шизоїдні тенденції.

З кінцівками, спрямованими назовні – екстравертність.

Замкнутий, без кінцівок або з кінцівками, спрямованими до тіла – інтровертованість.

Фігура кола (особливо – нічим не заповненого) символізує і виражає тенденцію до скритності, замкнутість, закритість свого внутрішнього світу, небажання давати відомості про себе оточуючим, нарешті, небажання піддаватися тестуванню. Такі малюнки зазвичай дають дуже обмежену кількість даних для аналізу.

Можна умовно розділити тварин на: загрозливих (вовк, лев...), уникаючих (заєць...) і нейтральних (мураха, равлик...). Вибір типу тварини говорить про ставлення до власної особистості, до свого «Я». Людина вибирає той тип тварини, з якою себе ідентифікує. З іншого боку, так як тварина – це символ самого себе, то і розподіл тварин на хижаків і нешкідливих, дає уявлення про ставлення людини до світу – завойовник і сильний звір або слабка боязка жертва.

Положення малюнка

У нормі малюнок має бути розташований по середній лінії вертикально поставленого аркуша.

Розташування малюнка ближче до верхнього краю аркуша (чим ближче, тим більш виражено) трактується як завищена самооцінка, як невдоволення своїм становищем в соціумі, почуття недостатності визнання з боку оточуючих, тенденція до самоствердження.

Якщо малюнок розташований в нижній частині, то зворотна тенденція: невпевненість у собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість, незацікавленість у своєму положенні в соціумі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження.

Центр фігури (зазвичай голова)

Якщо голова дивиться вправо – людина орієнтується більше на практичну діяльність, реалізацію планів. Їй не властиві голослівні заяви.

вліво голова

Голова дивиться вліво – досліджуваний більше міркує, обмірковує, ніж робить. Лише невелика частина планів реалізовується. Мають місце часті нерішучість, страх діяльності, багатогодинні переживання з приводу правильності рішення.

Голова дивиться прямо – властивий егоцентризм.

Більш ніж 1 голова – наявність внутрішніх суперечностей, протилежно спрямованих тенденцій, іноді внутрішній конфлікт.

без голови

Голова відсутня – імпульсивність, іноді психічне захворювання

Форма голови грубо спотворена – органічне ураження мозку, іноді психічне захворювання.

Більш велика голова, ніж треба – людиною більше цінується раціональне, корисне, на перше місце ставиться розум, широка ерудиція.

Очі символізують страхи людини. Вони особливо виражені, якщо видно промальовування райдужки. Вії вказують на демонстративність в характері, бажання загальної уваги і захоплення. Закриті очі – труднощі в спілкуванні, безпорадність.

Відсутні очі – аутизація, астенія.

При промальовуванні органів слуху – зацікавленість в інформації, значимість думки оточуючих про себе.

ікла

Рот, як орган поглинання вказує на «апетит» Неіснуючої тварини, на вираженість тенденції «присвоєння» їжі, а в символічному плані – речей, предметів. Великий, часто відкритий рот вказує на балакучість суб'єкта. Вискалені зуби, відкритий, затушований рот, висунутий, роздвоєний язик / жало / – ознака вербальної агресивності, уїдливості висловлювань. Наявність зубів на малюнку – показник вербальної агресії, людина захищається від

нападок, критики часто грубістю. Рот щілеподібний, у вигляді літери «О», відкритий як для крику – ознака утрудненого спілкування, тривожності, потреби в допомозі, схильність до висловлення скарг.

Якщо сильно промальовані губи – чуттєвість.

Округлий рот символізує тривожність.

Довгий ніс – прагнення розширювати свої можливості.

Обмеженість кількості і розмірів органів чуття (їх повна відсутність) – інтровертованість, зосередженість на собі. Шизоїдні тенденції.

тонка шия

З'єднання тулуба і голови – показник надійності, захищеності або незахищеності /при тонкій шії/. Довга шия може трактуватися і як прагнення до розширення своїх можливостей – так само як і ніс.

Наявність на малюнку рогів говорить про агресію, захист. Особливо, якщо вони присутні разом з іншими агресивними елементами (нігті, голки, щетина). Пір'я свідчить про деяку демонстративність. Шерсть, грива, зачіска вказують на чуттєвість.

Різноманітність кінцівок – прояв творчої активності, їх химерне поєднання – оригінальність мислення, вільнодумство. Ретельне з'єднання з тулубом – ґрунтовність і продуманість поведінки.

крила

Крила: мрійливість, прагнення піти від повсякденної рутини, пошук себе

Ноги (або елементи, які їх замінюють). Якщо основа міцна, стійка, вона скаже психологу про ґрунтовність, раціональність, виваженість її власника. Якщо ж ніжки маленькі або тонкі – можлива поверховість суджень, часто імпульсивність, легковажність.

Відсутність ніг, їх недостатня кількість або явна слабкість на малюнку – низька побутова орієнтація, пасивність або невмілість у соціальних відносинах.

Особливо великі (товсті) ноги або їх надмірна кількість – потреба в опорі, відчуття своєї недостатньої вмілості в соціальних відносинах.

Варто звернути увагу на кріплення ніг до корпусу, якщо промальовування недбале, слабке – малий контроль за своїми рішеннями і зробленими висновками. Якщо кінцівки основи однотипні і односпрямовані – для людини характерні конформізм, банальність.

Якщо в малюнку неіснуючої тварини присутні багато різноманітних несучих деталей, то такій людині властиві творче начало, самостійність у судженнях і установах.

хвіст 2

Хвіст: висловлює ставлення до себе, своїх дій /направлений вправо/ або думок /вліво/. Піднятий вгору пишний хвіст – бадьорість, впевненість; опущений вниз «падаючий» – невпевненість, виснаженість. Довгий, звивистий, роздвоєний хвіст – амбівалентність самооцінки, внутрішній конфлікт.

Товстий хвіст – висока значимість сексуальної сфери.

Контур тварини

Гострі кути, штрихування – агресивний захист, досить великий страх і тривога, якщо є обведення ліній по контуру (подвійна лінія) – підозрілість і острах.

Грає роль і «напрямок» захисту. Вгору – значить, людина захищається від вищестоящих людей (вчителів, начальників, строгих батьків). Вниз – від невизнання однолітків, насмішок, страх осуду.

захист в різні боки

Напрямок захисних елементів в різні боки скаже про готовність до захисту в будь-якій ситуації, хронічну настороженість.

Загальні доповнення

Енергія досліджуваного залежить від кількості зображених деталей, якщо тільки необхідні деталі – економія витрат енергії, схильність до астенії, хронічні захворювання. Якщо промальовано багато різних деталей (крила, пір'я, бантики, ще одні ноги або лапи, кучері, квіти і різні інші прикрашаючі деталі) це говорить про впевненість в собі, про високий рівень енергії, яку людина вміє розподіляти в різні сфери діяльності. Натиск на олівець теж важливий, якщо людина сильно продавлює папір – велика тривожність. Якщо тільки один елемент малюнка різко продавлений – це скаже, на що саме більше всього спрямована тривога, негативні емоції.

Сексуальна атрибутика на малюнку неіснуючої тварини говорить про проблему в сексуальній сфері, неможливості налагодити контакт з протилежною статтю. Слід звернути увагу також на акцентування сексуальних ознак – вимені, сосків, грудей у людиноподібної фігури та ін. Це може означати фіксацію на проблемі сексу.

вії

Прикраси: візерунок на шкірі, хвіст павича, вії – демонстративність.

Рани, шрами – невротичний стан, іноді психічне захворювання.

Внутрішні органи, анатомічні деталі, кровоносні судини – іпохондрія, невротичний стан, іноді психічне захворювання.

Ступінь агресивності виражена кількістю, розташуванням і характером кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку з тією чи іншою деталлю

зображення. Особливо вагомі в цьому відношенні прямі символи агресії – пазурі, зуби, дзьоби.

Луска, панцир – потреба в захисті, боязнь агресії.

зла тв З

Голки, шипи і т.п. – захисна агресія.

Гострі роги, кігті, ікла (вилазять з рота), гострі нарости – агресивність.

Зброя, ріжуче, колюче або рубаюче знаряддя – агресивність.

Акцентування органів виділення (задній прохід, дефекація) вказує на нехтування нормами поведінки, схильність до хуліганських дій.

Назва – просто звуки, без осмислення повідають про деяку поверховність, легковажність; слова з латинськими закінченнями, наукові вказують на пріоритетність розуму, широкої ерудиції для людини і про демонстрацію переваги розуму; повторювані звукові елементи – про інфантильність; надзвичайно довга назва означає схильність до фантазування; раціональне з'єднання частин слова за змістом – практичність людини.

Аналіз оповідання

Оповідання відповідає малюнку – показник логічності мислення. Невідповідність малюнку – іноді порушення логічного мислення. Особливо докладний, з ідеалізацією, вказівкою на красу чи винятковість тварини малюнок – ознака демонстративності; схильність до компенсаторного фантазування.

Місце життя

Ізольоване (печера, скелі, інша планета, космос) – брак спілкування, почуття самотності;

Згадка про важкість досяжності (непрохідна гущавина, гори, в яких немає дороги) – боязнь агресії, потреба в захисті;

Екзотичне (острів Мадагаскар, зачарований ліс) – демонстративність;

Емоційно неприємне (болото, бруд) – невротичний стан; низька соціалізованість; іноді психічне захворювання.

Харчування

Явно неїстівні речі (каміння, скло, метал) – низька соціалізованість, порушення спілкування;

Особливо великі об'єкти (гори, дерева, будинки) або твердження про те, що тварина їсть все – імпульсивність; низька соціалізованість;

Люди – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність;

Докладний опис поїдання жертв – агресивність;

Емоційно неприємна їжа (черв'яки, бруд, слиз) – невротичний стан; іноді психічне захворювання;

Кров, окремі частини та органи живих істот (серце, мозок) – невротична агресія;

Не харчується нічим або харчується повітрям, енергією – інтровертованість; іноді шизоїдність.

Улюблене заняття або тим чим зазвичай займається тварина

Грає, гуляє, розважається – пряма проекція своїх бажань;

Постійно зайнята пошуками їжі – відчуття труднощів і одноманітності життя;

Ламає дерева, топче будинки – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність; іноді психічне захворювання;

Багато спить – втома; астеничний стан.

Друзі

Відсутні – почуття самотності;

Всі оточуючі, без конкретизації – висока незадоволена потреба в спілкуванні;

Злі, агресивні персонажі (акули, крокодили, дракони) – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність.

Вороги

Дуже багато або повна відсутність – боязнь агресії.

Всі оточуючі – негативізм; асоціальність або антисоціальність.

Опис способів захисту від небезпеки, вказівка на гігантський її розмір – тривожність, боязнь агресії.

Особливо довгий перелік страхів; страхи, нетипові для тварин (темрява, смерть, комахи) – страхи, невротичний стан.

Тема розмноження – значимість сексуальної сфери.

Безстатеві форми розмноження – напружене, внутрішньо конфліктне ставлення до сексуальної сфери.

Бажання тварини

Мати друзів – брак спілкування.

Не мати ворогів – боязнь агресії; іноді настороженість, підозрілість.

Щоб його не боялися – боязнь агресії.

Стати звичайною твариною, стати людиною – емоційний дискомфорт, пов'язаний з відчуттям своєї відмінності від оточуючих;

Стати більшим за розміром – відчуття своєї малої значимості; боязнь агресії, потреба в захисті.

Інтерпретація додаткових завдань

Найбільш зла і найстрашніша тварина порівняно зі звичайною Неіснуючою твариною

Позбавлене ознак агресивності – прагнення приховати свої агресивні тенденції, іноді повна відсутність агресивності.

З ознак агресивності присутні тільки зуби – схильність до вербальної агресії: грубості, крику, погроз.

Особливо виражена агресивна символіка: гострі роги, зброя – висока агресивність.

Те ж, в поєднанні з ознаками високої тривожності: штрихуванням малюнка, численними виправленнями – невротична агресія як реакція на відчуття емоційного дискомфорту.

Голки, шипи та інші оборонні засоби – боязнь нападу і схильність до захисної агресії.

Великі очі з радужкою замальованою чорним – боязнь агресії.

розпад форми 2

Розпад форми, поява невротичних ознак: зображення внутрішніх органів, кровоносних судин – низька стійкість до стресу, невротична реакція на стрес; іноді психічне захворювання.

чорт

Асоціальна символіка: сигарета, чарка, тварина у вигляді чорта або баби-яги – негативістичні, іноді психопатичні або психопатоподібні реакції на конфліктну ситуацію, загрозу агресії, стресову ситуацію.

Чітка впевнена лінія – висока опірність стресу, здатність ефективно діяти в стресових ситуаціях.

щасливе

Щаслива тварина в порівнянні зі звичайною

Завжди забезпечена їжею – висока значимість матеріальних цінностей; відчуття побутового неблагополуччя; уявлення про ненадійність свого матеріального становища.

Захищена від будь-яких ворогів або не має ворогів – боязнь агресії; іноді насторожене ставлення до оточуючих.

Якщо здатна жити усюди (на землі, у воді, в повітрі) – висока цінність свободи; прагнення до незалежності, самостійності.

Живе вічно або дуже довго – іпохондричні тенденції; іноді страх хвороби, смерті.

Має багато друзів – висока цінність спілкування; незадоволена потреба в спілкуванні.

Її всі люблять – висока цінність емоційних зв'язків.

Доставляє радість іншим – висока цінність спілкування; іноді гіперсоціальність; прагнення справити хороше враження на психолога.

Красива, розумна – висока цінність відповідних якостей; сумнів у наявності цих якостей у себе.

Щаслива без певного приводу (просто так) – низький рівень розуміння себе, труднощі в усвідомленні своїх емоційних станів; іноді схильність до зниження настрою.

Нещасна тварина в порівнянні зі звичайною

Розмір сильно зменшений – приховані депресивні тенденції; схильність до депресивної реакції на несприятливу ситуацію.

нещасна тв

Ознаки тривоги: штрихування, множинні лінії, розпад цілісної форми, поява ліній, що не відносяться до основного зображення – низька стійкість до стресу; схильність до сильного підвищення рівня тривоги в несприятливих ситуаціях.

Штриховка з сильним натиском, темна частин малюнка – низька стійкість до стресу; схильність до появи високої емоційної напруженості в несприятливих ситуаціях.

Підкреслений контур – тенденція до контролю за своїми емоційними станами.

Живе одна, не має друзів – почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні.

Її ніхто не любить – незадоволена потреба в емоційному контакті.

Хворіє, вмирає – іпохондричні тенденції; депресивні тенденції; іноді страх смерті.

Погано пристосована до життя: насилу пересувається, витрачає дуже багато часу на добування їжі – відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Нещасна тварина без причини – схильність до зниження настрою; іноді депресивний стан; низький рівень розуміння себе, труднощі в усвідомленні своїх емоційних станів.

Додаток Б

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії»

Обведи гуртком цифру, яка відповідає твоїй думці.

0 – ніколи

1 – рідко

2 – іноді

3 – досить часто

4 – дуже рідко

1 Б'є однокласників 0 1 2 3 4

2 Не приймає до своєї компанії 0 1 2 3 4

3 Кричить на товариша або сперечається з ним 0 1 2 3 4

4 З помсти заводить дружбу з іншими дітьми 0 1 2 3 4

5 Піне (б'є ногою) іншу людину 0 1 2 3 4

6 Не звертає на товариша увагу 0 1 2 3 4

7 Ображає інших 0 1 2 3 4

8 Пліткує про те, на кого сердиться 0 1 2 3 4

9 Ставить підніжки 0 1 2 3 4

10 Намовляє на інших, розповідає про них гидоти 0 1 2 3 4

11 Кажє, що збирається когось образити 0 1 2 3 4

12 Замишляє потихеньку комусь нашкодити 0 1 2 3 4

13 Тхається 0 1 2 3 4

14 Говорить погано про товариша за його спиною 0 1 2 3 4

15 0 1 2 3 4

16 Пропонує іншим: «Давайте не будемо з ним дружити» 0 1 2 3 4

17 Відбирає щось у однокласників 0 1 2 3 4

18 Видає чужі секрети 0 1 2 3 4

19 Дразниться 0 1 2 3 4

20 Пише образливі записки 0 1 2 3 4

21 Валить інших на підлогу 0 1 2 3 4

22 Сварить зачіску чи одяг товаришів 0 1 2 3 4

23 Смикає за волосся або одяг 0 1 2 3 4

24 Підмовляє однокласників проти того, на кого гнівається 0 1 2 3 4

Ключ:

Фізична агресія - пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23

Вербальна агресія - пункти 3, 7, 11, 15, 19

Непряма агресія – пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24

Додаток В

Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки

Басс та Дарка запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхній погляд,

показників та форм агресивної поведінки особи. Автори визначили такі види агресивної

поведінки: фізична агресія, вербальна агресія, непряма агресія. Для отримання даних щодо

притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується

нижченаведений опитувальник.

Використання фізичної сили щодо іншої особи – фізична агресія.

Прояви негативних

почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст словесних звертань до інших

осіб (погроза, прокляття, лайки) – вербальна агресія. Використовування обхідним шляхом

спрямованих проти іншої особи пліток, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих

вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – непряма агресія.

Опонуюча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що

може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, –

негативізм. Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти

запальність, різкість, грубість – роздратування. Схильність до недовіри та обережного ставлення

до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, –

підозрілість. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву,

невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – образа.

Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої

особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – автоагресія або

відчуття провини.

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам,

поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
- 50
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.

29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.

60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.